

TALLINNA JA HARJU- VIRU RÜÜTELKONNA ALISTUMINE ROOTSILE 1561: VORMID JA PÕHJUSED

Kari Tarkiainen

Tallinna ja selle tagamaa liitmine Rootsiga 1561. aastal on vaieldamatult üks tähtsamaid sündmusi Eesti ajaloos. Just sellest sai alguse Eesti- ja Liivimaal ning Saaremaal järk-järgult kinnistunud ja pikka aega kestnud Rootsi aeg. Tallinna ning Harju-, Viru- ja Järvamaa inkorporeerimine Rootsi riigiga oli algus protsessile, millela oleks Läänemere maade ajalugu kujunenud hoopis teistsuguseks. Rootsist vaadates oli see esimene samm poolteist sajandit kestnud suurriigi ajastu poole.

Ajalooeaduses on seda sündmust vaadeldud erinevatest vaatenurkadest, enamasti vägagi kokkuvõtlikult ja pikemate arenguliinide osana.¹ Liitumise käigust on kõige parem ja üksikasjalikum käsitus 1868. aastal ilmunud Claes Annerstedti põhjalik ja sihipärane uurimus, milles on kasutatud suurt hulka käsikirjalisi allikaid.² Hiljuti, seoses alistumise 450. aastapäevaga, on kirjutanud selle kohta üldülevaate Enn Küng, kes on põhjalikumalt analüüsinud kolme olulist dokumenti, neist kaks on publitseeritud ka eesti keeles.³ Laiemas mõttes on Eesti-, Liivi- ja Saaremaa erivabadusi kõige paremini käsitletud Aleksander Loidi artiklis 2002. aastal, mis annab hea pildi Rootsi riigi meretaguste provintside riigiõiguslikust olukorrast läbi kogu Rootsi aja.⁴

Soome keelest tõlkinud Sirje Olesk.

¹ Vt *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder*, hrsg. von Gert von Pischhorkors (Berlin: Siedler Verlag, 1994), 165–168; *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*, koost Raimo Pullat (Tallinn: Eesti Raamat, 1976), 83–84.

² Claes Annerstedt, *Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558–1563 samt deraf alstrade strider inom Vasahuset* (Uppsala: Edquist & Berglund, 1868).

³ Enn Küng, “Paludes kristlikku päästmist ja kaitset”: Eestimaa seisuste alistumine Rootsi võimule 1561. aasta suvel”, *Tuna*, 3 (2011), 88–98.

⁴ Aleksander Loit, “Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721)”, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*, koost Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002), 7–26.

Esiteks, Rootsi poolt vaadates on küsimus ühtse territooriaalriigi muutmises konglomeraadiks: esimest iseloomustasid ühtne pärilik monarhia, seadusandlus, maksud ja usk ning suures osas ka keel, teise puhul eksisteerisid emamaa kõrval ka provintsid, mille seadusandlus, valitsemine, majandus ja traditsioonid säilisid erinevatena.⁵ Ühendav ideoloogia oli siiski olemas ja selleks saab pidada luterlust.

Harju-, Viru- ja Järvamaa ning veidi hiljem Läänemaa alistumise järel liitis Rootsi riik endaga 1617. aastal ka Ingerimaa ja Käkisalmla lääni, 1629 Liivimaa, 1645 Saaremaa, Gotlandi ning Jämtlandi ja Härjedaleni, 1648 Ees-Pommeri ja osa Taga-Pommerist, Wismari ja Bremen-Verdeni, 1658 Skåne, Blekinge, Hallandi ja Bohusläni ja 1681 Zweibrückeni. Veel oli Rootsil aastatel 1638–55 Põhja-Ameerikas Delaware jõe ümbruses asumaa nimega Uus-Rootsi. Seda silmas pidades oli Tallinna liitmine Rootsiga alles ühe arenguetapi algus.

Teiseks on sellel sündmusel ka kohalik iseloom ja seda saab vaadelda kui osa keskaegse orduriigi lõpust. Aastatel 1558–62 toimunud sündmuste tulemusena lõpetasid Venemaa, Taani, Poola ja Rootsi iseseisva riigi – Vana-Liivimaa – olemasolu, kuigi selle territooriumi ühendus Saksa-Rooma keisririigiga esialgu veel säilis. Orduriigi osad killunesid erineval viisil kas okupeeritud, ostetud või vabatahtlikult alistunud territooriumiteks ja korporatsioonideks. Kitsamast vaatenurgast käsitledes on küsimus kahe sellise korporatsiooni – Tallinna linna ja Harju- ning Virumaa rüütelkonna (ja Järvamaa aadelkonna) ajaloo ühest etapist. Samas võib põhjendatult ka väita, et aasta 1561 tähendas keskaja lõppemist Liivimaal.

Kolmandaks võib seda küsimust vaadelda riigiõiguslikust seisukohast ja küsida, millist laadi sündmus korporatsioonide liitmine Rootsiga tegelikult oli. See oli eelkõige liidu loomine, milles oli nii personaaluniooni kui ka riikliku ühendamise jooni.⁶ Lisaks oli see osa Euroopa arengust varasel uusajal, mil umbes pooled selle piirkonna riikidest kadusid ja järelejäänud riigid kasvasid. Riikide laienemise ja valitsejate vahetumise vormid võisid olla kas vägivaldsed või rahulikud, aga ka mõlemate vormide segunemised. Tavaline areng oli niisugune, et algsele sõjafaasile järgnes rahumeelne kokkulepe, kus kaotanud pool säilitas osa oma õigustest. Sellise alistumise

⁵ Konglomeraatriigi mõistest vt Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Stadsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* (Stockholm: Atlantis, 2000), 25–30.

⁶ Liitumise riigiõigusliku poole tähtsustamise kohta hilisemal ajal vt Pärtel Piirimäe, “Johan Reinhold von Patkuli poleemilised kirjutised”, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koost Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17(24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 155–187.

kohta hakati 17. sajandi keskel kasutama sõna “kapitulatsioon” ja see hakkas aja jooksul tähendama eriti linnade või sõjavägede allaandmist. Kapitulatsioon oli sõjaline termin, mille mainimisel mõned uurijad on kasutanud jutumärke. Alistumise käigus pandi sageli kirja nn akordipunktid, mille puhul said mõlemad osapooled kaasa rääkida.⁷ Klassikaline kapitulatsioon Eesti- ja Liivimaa ajaloos oli aastal 1710, kui maa alistus Peeter Suurele.

Rahumeelse alistumise vastand oli vägivaldne vallutus, mis tähendas lisaks hävitustööle ja verevalamisele ka vallutatud ala õiguste tühistamist. Niisugune oli Rootsi ajaloos näiteks Narva vallutamine Pontus De la Gardie poolt 1581. aastal. Rahumeelse kokkuleppe puhul läks kapituleerunud ala bürokraatlik masinavärk ja ühiskonnastruktuur uue valitseja kätte, mis oli viimasele mitmeski mõttes vähemalt alguses kasulik. Nii näiteks oli Moskva vürstiriik, mis oli hävitanud 1478. aastal Novgorodi ja 1552. aastal Kaasani ning liitnud need alad endaga, Astrahani puhul 1556. aastal juba niipalju targem, et valis ise kapitulatsiooni tee. Mida kaugemal oli Euroopa maades mingi territoorium suurriigi keskusest, seda tõenäolisem oli, et seal kehtisid oma seadused ja traditsioonid.⁸

1561. aasta Tallinna sündmuste peegelpildiks on aastatel 1561–62 toimunud Liivimaa orduriigi keskse osa alistumine Poolale. Viimane ordumeister Gotthard Kettler loobus oma ametist ja Poola-Leedu kuningas Sigismund August andis alistunud maa-alale privileegid. See oli selge kapitulatsiooniakt ja selle ratifitseerimine, kuigi toona niisugust nime-tust veel ei kasutatud.⁹

Eesti uuem ajalooteadus ei ole leidnud täpset nimetust Põhja-Eesti alistumisele Rootsile. Uue “Eesti ajaloo” kolmandas osas kirjeldatakse protsessi üldist kulgu, seda siiski põhjalikumalt iseloomustamata.¹⁰ Teose

⁷ Jürgen v. Ungern-Sternberg, “Kuidas kapituleerida vormikohaselt?”, *Tuna*, 1 (2007), 65–66, 68. Jutumärkide kasutamisest sõna “kapitulatsioon” puhul vt nt Boguslav Dybaš, “Johann Reinhold Patkul (1660–1707) und die “Kapitulation” der livländischen Stände mit August dem Starkem (1699) – zwischen fürstlichem Absolutismus und Ständestaat”, *Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Pöltsam-Jürjo, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015), 355–370; või Osmo Jussila, “Vuoden 1808 lähetyskunta ja sen perustavanlaatuisen “kapitulaatiosopimus””, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki: WSOY, 2004), 47–80.

⁸ Max Engman, *Pitkät jäähyväiset: Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen* (Helsinki: WSOY, 2009), 130.

⁹ Margus Laidre, *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661* (Tallinn: Argo, 2015), 250–253.

¹⁰ Margus Laidre, “Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal” ja Enn Küng, “Põhja-Eesti Rootsile võimu all 17. sajandi esimese veerandini”, *Eesti ajalugu* 3 (Tartu: Tartu ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 43 ja 186–187.

peatoimetaja Enn Küng on teises seoses esitanud küll kindla seisukoha selle kohta, et “Põhja-Eesti minek Rootsi riigi koosseisu [...] ei olnud kapitulatsioon”. Tema peab juhtunut pigem kaubandustehinguks. “Need lubadused kammitsevad riigi ja provintsi suhteid peaaegu 17. sajandi lõpuni,” kirjutab ta.¹¹ Küng arvab, et uus valitseja oli kahetsenud oma suuri lubadusi ja katsumud neid hiljem vähendada.

Kui käsitletakse Rootsi riigi ja Tallinna linna ning Harju-Viru rüütelkonna läbirääkimisi ja otsuseid, liigutakse mitmes riigiteaduste sektoris. Siin on küsimuse all elanike poolt maa varasemale valitsejale – orduriigile (ja mitte Saksa-Rooma keisririigile) – antud vande tühistamine; uue vande andmine Rootsi kuningale; kuninga “tunnustamisakt” (sks *Huldigung*, rts *hyllning*, sm *tunnustusakti*), mis koosnes valitseja esitlemisest või esinemisest, alamate truudusevandest, valitseja vandetootusest ja “elagu”-hüüdest või muust rõõmu väljendusest. Sageli liitus sellega veel kas palve, jutlus või kätlemisteremoonia. See võis toimuda seoses riigi- või maapäevaga, kroonimisega või olla täiesti eraldiseisev sündmus, nii nagu see toimus Tallinnas. Eriti oluline on sündmuste õige omavaheline järjestus. Omaette probleem on veel see, kas Tallinna aadli ja kodanikkonna koosolekut saab pidada maapäevaks ja ka see, kas Erik XIV oli üldse pädev üksinda, ilma riigipäeva loata otsuseid tegema.

Sündmuste kulg sisaldas selliseid momente, nagu diplomaatilised läbirääkimised ühelt poolt Rootsi ja tallinlaste vahel, teiselt poolt Rootsi ja teiste riikide vahel ja kolmandaks teiste osapoolte omavahelised läbirääkimised. Otsused ja teod kristalliseerusid nende läbirääkimiste käigus kõigi osapoolte jaoks. Lisaks tuli arvesse võtta, et kestis sõda, kuigi Venemaa tungimine Liivimaale oli ajutiselt seisma pandud. Areng viis selleni, et Erik tõsteti Tallinnas valitsejaks sel viisil, nagu seda oli tehtud normaalsete valitsejavahetuste puhul, ja see viis lõpuks rüütelkonna ja Tallinna linna õiguste kinnitamiseni Rootsis, mis tähendas uue riigikorralduse kehtima hakkamist mõlema osapoolte jaoks. Kuninga kroonimisest Rootsis sai otsekui kogu protsessi lõpp-punkt. Niisugune tulemus oli samaväärne klassikalisel viisil tehtud kapitulatsiooniga. Protsessiga kaasnes ka sõjaline surve, kuid seda ei avaldanud nähtaval moel mitte Rootsi, vaid ähvardaja roll oli jäetud Venemaale. Moskva vürstiriik oli läbi viimas verist vallutust, kuid kasu sellest sai Rootsi – kohalike alistumist uuele isandale kiirendas just hirm Venemaa ees. Ja muidugi oli ka Rootsi teatud sõjalises valmisolekus, ainult et tema sõjavägi oli kogunenud väljaspool Liivimaad – Helsingis –, mis oli küll vaid ühepäevase purjetusteekonna kaugusel Tallinnast.

¹¹ Enn Küng, “Vastuseks vastusele”, *Akadeemia*, 8 (2015), 1503.

Võrdluseks – Toompea vallutamise 1561. aasta juunis oli selge sõjaline akt koos kapitulatsiooniga. Vallutamist juhtinud Klas Kristersson Horn tellis selle sündmuse mälestamiseks kivireljeefi, mis kinnitati linnamüüri külge. Sellel oli kujutatud suurt Rootsi riigivappi, mida kandsid kaks habetunud “metsmeest”, kelle näod meenutasid selgesti Gustav Vasat. Riigivapi alla oli kiviraidur paigutanud Horni vapi ja teksti, mille kohaselt kujutas see selle mehe vappi, kes oli liitunud Tallinna Rootsiga (*Nicolavm Cristierni e Aaminne*). Teine väga selgejooneline kapitulatsioon oli Haapsalu alistumine rootslastele septembris 1562. Selle dokumendi kohta kasutatakse nimetust *Articul* ja artiklipunkte on seal tegelikult seitse.¹²

Tallinna ning Harju-, Viru- ja Järvamaa alistumise vormide vaatlus aitab paremini näha ka nende põhjusi. Uurime allpool allikate kaudu sündmuste käiku. Vaatluse alla on võetud periood märtsist augustini 1561. aastal. Siiski on tulnud ainekitsendada: teisi osapooli peale Tallinna ja Rootsi ei ole käsitluse mahtunud.

Sündmuste allikad

1561. aasta sündmuste kohta on päris palju allikaid, kuid samas on ka selge, et kõige olulisemad mosaiigikillud, nagu näiteks vandetekstid või tsereemoniate kirjeldused, on puudu. Nii tuleb nende sisu üle otsustada muude allikate või kujunenud olukordade järgi.

Kõige tähtsam allikate rühm toimunu kohta on kirjavahetus. Siin on kesksed Rootsi läbirääkijad Klas Kristersson (Horn), Hans Larsson

Joonis 1. Klas Kristersson Horni portree. Koopia 17. sajandist (Gripsholmi lossi kogu).

¹² *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen*, Bd. 3, hrsg. von Carl Schirren (Reval: Kluge, 1885), 223–224.

(Björnram) ja Herman Bruser, kuid tähtsas rollis on ka kuningas Erik, kellest pärast 1561. aasta juunis toimunud kroonimist sai Erik XIV, kuninga vend Soome hertsog Johan, ordumeister Gotthard Kettler, Tallinna bürgermeistrid ja rae esindajad, Poola-Leedu kuningas Sigismund II August, Toompea garnisoni pealik Kaspar (ka Jaspar) von Oldenbockum, Saksa-Rooma keiser Ferdinand ja tema esindaja Tallinnas, markkrahv Heinrich von Dohna, mõned Rootsi riiginõunikud ja veel mõned isikud, näiteks mitmed tallinlastest Rootsi informaatoreid või toetajad. Kirjavahetus on tähtis selle poolest, et seal mainitakse ka muid allikaid, näiteks kokkuleppeid ja vandeid, mida ei ole säilinud, ja räägitakse suulistest lepetest.

Uuri ja rõõmuks on suur osa kirjavahetustest publitseeritud. Antud teema puhul oluliseimad väljaanded on Rootsi ja Taani riigiarhiivide allikate seeriad, mille on koostanud Carl Schirren (1826–1910) ja mis katavad ajavahemikku 1558–62 ehk Liivimaa iseseisvuse kaotamise aastaid.¹³ Schirren oli baltisaksa patrioot, keda huvitasid eelkõige Liivimaa autonoomia sünni- ja arenguaastad. Schirreni kogumik sündis suurelt osalt samal ajal Annerstedti väitekirjaga ja need mõjutasid teineteist. Kuid võib mainida veel teisigi allikapublikatsioone sellest ajast, nagu näiteks Friedrich Bienemanni poolt koostatud Eesti- ja Liivimaa arhiivides säilitatavate, oma iseloomult kohalike allikate väljaanded.¹⁴

Carl Schirren liikus nii uurija kui ka publitseerijana teaduse ja poliitilise kihutuskirjanduse vahepeal.¹⁵ Tema Rootsist kogutud allikmaterjalide probleem on selles, et kõiki tema avaldatud dokumente ei ole enam Rootsi riigiarhiivi kogudest leitud.¹⁶ See ei vähenda Schirreni väljaande usaldusväärsust, kuid liidab vahest tema nime dokumentide kogujate ja

¹³ *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm*, Bd. 1–8, hrsg. von Carl Schirren (Reval: Kluge, 1861–1881) ja *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen*, 1–3, hrsg. von Carl Schirren (Reval: Kluge, 1883–1885).

¹⁴ *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562 auf Veranstaltung des Rigaschen Rathes aus inländischen Archiven*, Bd. 1–5, hrsg. von Friedr. Bienemann (Riga: N. Kymmell, 1865–1876).

¹⁵ Vt *Carl Schirren als Gelehrter im Spannungsfeld von Wissenschaft und politischen Publizistik*, hrsg. von Michael Garleff, *Baltische Seminare*, 22 (Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 2013) ja Wilhelm Lenz, “Carl Schirren und seine “Lebensaufgabe””, *Geisteswissenschaften und Publizistik in Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, hrsg. von Norbert Angermann, Wilhelm Lenz und Konrad Maier (Berlin: LIT, 2011).

¹⁶ *Vrd Riksarkivets beständsoversikt. Del 1:1–2*, utg. av James Cavallie, *Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet*, 8 (Stockholm: Riksarkivet, 1996), 611.

laenajate pikka nimekirja.¹⁷ Praktikas korraldas Schirren suure osa materjalide kopeerimise, kasutades riigiarhiivi professionaalsete kopistide abi.¹⁸

Tähelepanuväärne osa 1561. aasta sündmusi käsitlevast kirjavahetusest on siiski jäänud publitseerimata. Keskne osa neist allikatest sisaldub Rootsi riigiarhiivi tavalistes allikasarjades. 1561. aasta saatkonna kirjavahetust säilitati *Diplomatica*-kogu sarjas *Livonica I* (aastaist 1527–62), kuni märgati, et see ei ole tegelikult diplomaatia ja viidi üle Rootsi provintsiavalitsust puudutavasse sarja *Livonica II*.¹⁹ Seal on suur osa saatkonna praktilisest tegevusest tulenenud korrespondentsist, sh see osa, mis puudutab sõja-asju.

Väga oluline ja osalt publitseerimata allikas on Rootsi pealäbirääkija Klas Kristersson Horni koopiaraamat aastatest 1558–62, mida hoitakse samuti Rootsi riigiarhiivis ja mida Annerstedt on palju kasutanud.²⁰ See sisaldab kümneid Horni saadetud kirjade koopiaid alates ajast, kui ta oli määratud Viiburi käsknikuks, kuni selle ajani, kui ta sai riiginõunikuks. Tallinna läbirääkimised ja otsused 1561. aastast moodustavad sellest allikakogust ainult ühe, kuigi tähtsa episoodi. Kõrgetes ametites olevad Rootsi aadlikud pidasid sageli oma kirjavahetuste kohta eraldi koopiaraamatut, sest valitsejate poolehoid ei olnud kunagi kindel ja ebasoosingusse sattunud ametnikul ei olnud end kuninga vastu kaitstes võimalik kasutada riigikantselei dokumentatsiooni, millele juurdepääs oli monarhi ainuõigus. Sellepärast tekitas aristokraatia oma koopiakogusid, kuhu pandi tallele delikaatset kirjavahetust.²¹ Niisugune oli ka Horni koopiaraamat ja ka Schirren on seda valikuliselt kasutanud (viide on allikaloendis märgitud *Cop*). On võimalik, et Horni koopiaraamat oli sel ajal raskesti kättesaadav, sest Soome ajalugu puutuvaid dokumente publitseerinud J. E. Waaranen on lasknud seda kopeerida kahel Rootsi riigiarhiivi kopistil just 1880. aastatel. Nende töö tulemus on tänapäeval kasutatav Soome rahvusarhiivi koopiade kogus.²²

¹⁷ Vrd Kari Tarkiainen, "Handskriftssamlaren Carl Axel Gottlund och svenska riksarkivet", *Arkivvetenskapliga studier*, 5 (Stockholm: Svenska Arkivsamfundet, 1981), 351–384.

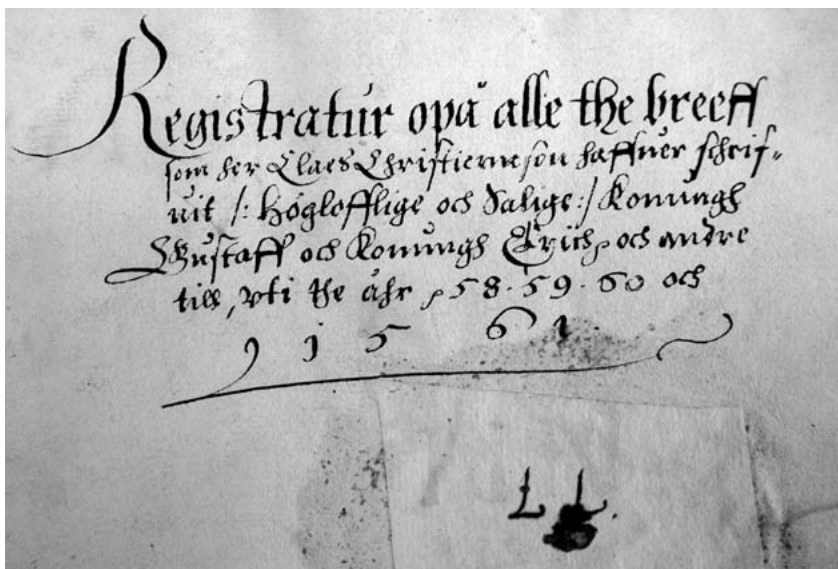
¹⁸ Kopeerimisteenuse kohta vt *Gamla tider: Ruth Fischers minnen från riksarkivet, utgivna med inledning av James Cavallie*, *Arkivvetenskapliga studier*, 6 (Stockholm: Svenska Arkivsamfundet, 1987), 41–60.

¹⁹ Svenska Riksarkivet [edaspidi SRA], *Livonica II*:235.

²⁰ SRA, *Kopiesamlingen I*:132. Klas Kristersson Horns kopiebook 1558–1562 [edaspidi *Kopiebooken*].

²¹ Vt selle kohta Kari Tarkiainen, "De Finckeska kopieböckerna – ett unikt avskriftsarkiv", *Historisk Tidskrift för Finland*, 1 (1980), 40–61.

²² Suomen Kansallisarkisto [edaspidi KA], Jäljennyskokoelma. Klas Kristersson Hornin kopiokirja 1558–1562 [edaspidi *Kopiokirja*].

Joonis 2. Klas Kristersson Horni koopiaraamatu esileht (SRA, Kopiesamlingen I: 132).

Järgnevas esituses on kasutatud nii Rootsi riigiarhiivis kui ka Soome rahvusarhiivis olevaid koopiakogusid. Neid on omavahel kerge võrrelda, sest Soome kopist on üritanud pidada kinni samast lehekülgede numeratsioonist, mis on olnud algupärases versioonis. Tuleb mainida, et kirjad ei ole algses kogus päriselt kronoloogias, nii et daatumeid (ja nende juurde kuuluvaid dateerimata lisasid, nn sedeleid) tuleb tähelepanelikult jälgida.

Klas Kristersson Horni osa arhiivimoodustajana ei piirdu koopiaraamatuga. Ta kogus oma mõisasse Västmanlandis Vikhusis arhiivi, mida täiendati sugulaste poolt ka pärast tema surma nagu tavalist mõisaarhiivi. Selle peamine osa pärineb siiski Klas Kristerssoni ajast ja sisaldab kõige väärtuslikumaid allikaid, muuhulgas ka kuningate kirjade originaale. Materjali on kokku kümme Rooma numbritega märgitud köidet. Kogu jõudis tundmatuid teid pidi Peterburi, 1905. aastal pakuti seda Rootsis müüa. Selle ostis endale suur dokumentide kolleksionäär ja Ericsoni lossi omanik vabahärra Carl Carlsson Bonde, kes deponeeris kogu Rootsi riigiarhiivi.²³ Materjal kuulub praegu *Ericsoni arkivet*'i kogusse, kuid kahjuks on IX köide, mis allesjäänud nimistu andmetel sisaldas antud küsimuses eriti väärtuslikke allikaid, kaduma läinud.²⁴

²³ Herman Brulin, "Två privata handskriftssamlingar". *Historisk Tidskrift* (1905), 116-117.

²⁴ SRA, Ericsoni arkivet. Smärre enskilda arkiv. Horn av Åminne. Nimistu on I köites.

Lisaks kirjavahetusele võib 1561. aasta sündmuste kohta leida veel mitmesugust arhiivivainest. Hästi tuntud on kaks suurt pärgamenti, kus rüütelkonna ja linna õigused on kinnitatud läbirääkijate poolt, kes olid saanud volitused Erikult. Neist varasem, Harju- ja Virumaa rüütelkonnale ning Järvamaa aadlile antud dokument on alla kirjutatud Tallinnas 4. juunil 1561.²⁵ Kaks päeva hiljem, 6. juunil 1561 samuti Tallinnas koostatud ürik on antud bürgermeistritele ja raele.²⁶ Dokumendid on signeeritud ja pitseeritud Klas Kristerssoni (Horni), Hans Larssoni (Björnrami) ja Herman Bruseri poolt. Mõlemaid ürikuid on mitmeid kordi avaldatud.²⁷

Mainitud dokumente on nimetatud eri moodi, mis näitab nende iseloomu ebamäärasust. Juba läbirääkijad ise kasutasid erinevaid sõnu. Oma kirjas Erikule ütlevad saadikud, et nad on lugenud läbi rüütelkonna ja linna privileegid, mõistnud neid ja annavad nende kohta oma “vähese mõistuse järgi” varsti oma “ratifikatsiooni ja kinnituse” (*ratifikation och bekräftigung*).²⁸ Mõlemas dokumendis on kasutatud väljendit “avalik kiri” – saadikud kinnitasid privileegid sõna-sõnalt *mit diesen vnsern offenem versiegelten brieffe* nii rüütelitele kui linnale.²⁹ “Avalik kiri” on ka see termin, mida on kasutanud allika publitseerija O. S. Rydberg. See on rootsikeelne nimetus (*öppet brev*), mille tähendus on väga täpne.

Tallinlaste jaoks tundub nimetus “avalik kiri” ja selle sisu võõras. Nii räägibki Tallinna linna saatkond ühelt poolt “pitseeritud privileegidest”, kui nad on taotlemas Erik XIV kinnitust dateerimata kirjelduses 1561. aasta juulis, kuid ütlevad teisel, et “samasuguseid reversaale” võetaks teinegi kord heameelega vastu.³⁰ Baltisakslasest allikate publitseerija Eduard Winkelmann on kasutanud dokumentide avaldamisel just seda sõna.³¹ Sõna “reversaal” oli loomulik Tallinna kaupmeeste keelekasutuses – see tuleb ladinakeelsest verbist *revertere* – “anda tagasi” – ja tähendab kahepoolset

²⁵ Rahvusarhiiv [edaspidi RA], EAA.854.2.27.

²⁶ Tallinna linnaarhiiv [edaspidi TLA], 230.1-I.1163.

²⁷ Vt *Die Kapitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen*, hrsg. von Eduard Winkelmann (Reval: Kluge, 1865), 3 jj ja 7 jj. Dokumendid on publitseeritud ka Rootsisis: *Sverges traktater med främmande magter, 4 (1521–1571)*, utg. av O. S. Rydberg (Stockholm: Riksarkivet, 1888), 239–349. Huvitav on, et publitseerija on paigutanud need diplomaatiliste dokumentide sarja, mitte riigiõiguslikke materjale koondavasse sarja *Statsrättsliga handlingar*. Niisugune otsus tõestab, et publitseerija pidas tallinlasi 1561. aastal veel välismaalasteks.

²⁸ KA, Kopiokirja, 199v.

²⁹ *Sverges traktater*, 329, 341.

³⁰ *Briefve und Urkunden*, Bd. 4, dokument 809, 388–415.

³¹ *Die Kapitulationen der estländischen Ritterschaft*, 3, 7.

kahes eksemplaris alla kirjutatud kameraalset üleandmiskirja. Kuid üldiselt vaadates on see üsna ebamäärane väljend.

Sisuliselt olid Rootsi saadikute kinnitused avalikud kirjad, millel oli suur seadusandlik võim. Kontekstist saab selgeks, et mõlemad pidid olema Tallinna, Harju- ja Virumaa ning Järvamaa ajutised privileegid senikauaks, kuni kuningas ja Rootsi riiginõukogu kirjutavad alla ja pitseerivad nende kinnitused.³² Kogu kinnitamise aluseks olid muidugi vanad, "õiged" privileegid. Millised need olid? Kahes mainitud avalikus kirjas väljendatakse seda ebamääraselt. Rüütelkonnale suunatud dokumendis öeldakse, et Harju- ja Virumaa korporatsiooni ning Järvamaa aadli "õigused, esiletoodud privileegid, vabadused, läänistused ja lubatud vanad kombad" kinnitatakse.³³ Tallinna bürgermeistritele ja raele antud avalikus kirjas kinnitatakse, et "kõik nende privileegid, kohtupraktika, vabadused, armulikkuse näited, õigused ja õiglus nii tsiviil- kui ka kriminaalasjades, nende vanad harjumused, nende lubatuina käsitatavad kombad" jäävad kehtima.³⁴

Avalikest kirjadest ei selgu seega, missugused need kinnitatud privileegid olid. Ja see ei selgu ka muudest allikatest tõsikindlalt. Meil on teada, et saadikud olid lugenud Harju- ja Virumaa rüütelkonna ja Tallinna linna privileege. Tallinna linna saatkonna aruandest 1561. aasta juulist ja augustist ilmneb, et linna privileegid esitati hiljem Erik XIV-le, kuid too ei jaksanud asjasse süveneda ega neid lugeda, vaid küsis, kas privileegides on midagi, mis on valesti või loomuliku õiguse vastu. Tallinlased vastasid loomulikult, et midagi niisugust neis ei ole.³⁵ Nii jäi noorele kuningale Tallinna linna staatus täpsemalt teadmata.³⁶

Tallinna privileegid oli 16. sajandil kodifitseerimata ja sisaldasid suurt hulka erinevaid ja eri aegadel antud õigusakte.³⁷ Ka Harju-Virumaa rüütelkonna ja Järvamaa aadli asjadest ei teatud Rootsis kuigi palju ja nende korporatsioonide privileegid moodustasidki segase terviku, kus kuningate

³² KA, Kopiokirja, 199v–212v: Klas Kristersson Horni kiri Erik XIV-le 30. mail 1561. Avaldatud ka: *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*, Bd. 6, 307–316.

³³ "Solche ihre rechte, wohlhergebrachte priuilegia, freyheiten, besytzung vnd lobliche zuvor gehabte gebreuche". *Sverges traktater*, 331.

³⁴ "Allen ihren habenden priuilegien, freyheiten, begnadigungen, gerichte vnd rechte in burgerlichen so woll peinlichen sachen, alten gewonheiten, loblichen vorgefundenen gebreuchen", *ibid.*, 342.

³⁵ *Briefe und Urkunden*, Bd. 4, dokument 809, 418.

³⁶ Tallinna privileegid moodustasid terviku, mis põhines Lüübeki linnaõigusel (võeti kasutusele 1257). See õigus ja muud Tallinna puutuvad määrused on avaldatud F. G. V. Bunge toimetatud allikasarjas 1840. aastatel.

³⁷ Karsten Brüggemann, Ralph Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, saksa keelest tõlkinud Katrin Kaugver ja Tea Vassiljeva (Tallinn: Varrak, 2013), 54–56.

ja piiskoppide antud erivolitused järgnesid üksteisele läbi sajandite ulatuva ahelana.³⁸ Privileege kopeeriti ja Rootsi toimetati neist aja jooksul mitmeid suuri dokumendikogusid või neist tehtud kokkuvõtteid.³⁹ Rootsi ja Soome aadlil oli teatud arusaamine sellest, et Harju- ja Virumaa rüütelitele kehtisid Valdemari privileegid.⁴⁰ Oli ka selge, et need privileegid ei kehtinud Järvamaal, vaid seal lähtuti erinevate ordumeistrite antud õigustest.

Tähtsa allikate rühma Tallinna ja selle tagamaa Rootsiga ühendamise protsessis moodustavad erinevad vanded. Mitte ühtegi Tallinna linna alamate vannutud truudusvannet või kuninga poolt neile antud erilist valitsejakinnitust ei ole 1561. aastast säilinud või vähemalt ei ole õnnestunud midagi sellist leida. Ometi on ka kirjalikke vandeid vannutud. See puudus allikate hulgas on tõesti suur ja kahjulik, kui arvestada Tallinna elanike ja Harju- ja Virumaa rüütelkonna ning Järvamaa aadlike sõltuvussuhet. Kui palju erines see vanne “üldisest vandest, mida kõik teised Rootsi alamad olid vandunud”?⁴¹ Kõigepealt oleks huvitav teada, keda see vanne sidus. Kas seal olid mainitud aadlikud ja mitteaadlikud, vaimulikud ja maksumaksja rahvas ehk talupojad? Kas öeldi, et vande andjad esindavad ka kedagi teist peale iseenda? Ja kas kuningas ütles Rootsi valitsejakinnituse tava kohaselt, et ta võtab nõuandeid vastu ainult Rootsi meestelt või oli selles mainitud ka liivimaalasi? Ja mida öeldi seaduste kohta? Rootsi valitsejakinnituses lubas kuningas täita vaid Rootsi seadusi.⁴² Ka see asjaolu ei ole selge, kui tekstid puuduvad.

Tähelepanuväärne on, et Erik XIV ei näi olevat andnud mingit vannet, kui ta Gustav Vasa surma järel troonile tõusis. Temale ulatati vaid matustel kuningriigi mõök ja ta võis pärast tagasitulemist Uppsalast Stockholmi 30. novembril 1560 võtta vastu linna võtmed.⁴³ Kuid kuigi kuningas ei andnud enne kroonimisteremooniat mingit vannet, pidid alamad siiski kohe

³⁸ Käsikirjalisi privileegide kogusid on Eestimaa rüütelkonna arhiivis: RA, EAA.854.1.172 ja 173, sh tähelepanuväärne *Esthonical Nobilitatis-Corpus privilegiorum, genant das braune Buch*.

³⁹ SRA, Livonica II:652.

⁴⁰ Henrik Klasson Horn, kes oli 1558. a hertsog Johani läbiraäkija, sõimas rüütleid kõlbmatuteks sõjameesteks: “Nad on sulgunud Tallinnasse ja vedanud poomi müürivära vaele. Nad tahavad kaitsta end kuningas Valdemari privileegidega ja unustada oma aua ja maa heaolu”. Henrik Klasson Horni kiri hertsog Johanile 15. juuli 1558, *Quellen zur Geschichte*, Bd. 1, 209.

⁴¹ Väljend on pärit hertsog Johani Soome alamate poolt 1556. a antud vandest, milles oli kohalikke erijooni. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm: Symposion, 2000), 115.

⁴² *Ibid.*, 116.

⁴³ Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt: maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Lund: Nordic Academic Press, 2005), 58.

uuele valitsejale truudust vanduma. Eriti tähelepanuväärne on, et Soomes tegeles sellega Eriku uus usaldusmees, endine Viiburi käsknik Klas Kristersson Horn. Just tema võttis 1560. aasta sügisel Helsingis, Porvoos, Viiburis, Hämeenlinnas, Savonlinnas ja Pohjanmaal vastu aadelkonna, vaimulike, kodanike ja talupoegade rahvakoosolekutel antud vanded.⁴⁴ Nii võib tõesti väita, et Klas Kristersson Horn, kui ta siirdus 1561. aasta kevadel Tallinna, oli tõeline truudusvannete asjatundja.

Avalikud vanded ja kinnitused andis kuningas alles kroonimispidustustel 1561. aasta suvel. See toimus 29. juunil 1561 Uppsala toomkirikus nii, et peapiiskop Laurentius Petri esitas kuningale kolm küsimust, millele ta vastas sõnades “jah”. Küsimused puudutasid kuninga truudust Jumalale, kiriku austamist ja oma alamate õiglast kaitsmist. Lõpuks andis kuningas, käsi Piiblit, veel oma vande, milles mainis rõhutatult Rootsi seadust.⁴⁵ Ta lubas – teisiti kuid hilisemad valitsejad – eriti “armastada ja austada oma alamaid, nii vaeseid kui rikkaid, ja valitseda neid õige seaduse järgi, kaitsta neid ja hoida neist eemal igasugune vägivald ja ebaõiglus”.⁴⁶ Jutusused kroonimisest räägivad, et kohalolijad olid pisarateni liigutatud, kui kuulsid kuninga kauneid sõnu.⁴⁷ Alamate õiguste kohta ütles peapiiskop Laurentius Petri oma kroonimisjutluses, et nad ei tohi mingil juhul mäsata valitseja vastu, kelle karistamine oli ainult Jumala eesõigus. Ta tsiteeris Pauluse kirja roomlastele ja võrdles ühiskonda kehaga, mille peaks oli kuningas, ja taluga, kus peremees hoidis korda.⁴⁸

Me võime vaid oletada, kas truudussuhe määratleti Tallinna puhul kuidagi teisiti, kui oli Rootsis kombeks. Ainus, mida me kindlasti teame, on see, et peamine vanne anti Püha Kolmainisuse nimel ja Jumala palge ees. Tundub, et usust sai alguses ainus ühendav tegur Rootsi ja uue provintsi vahel.⁴⁹

⁴⁴ SRA, Kopieboken, 161: Klas Kristersson Horni dateerimata kiri kuningale.

⁴⁵ SRA, Kungliga arkiv 13. Erik XIV:s kröning. Mitmeid käsikirjalisi kirjeldusi tseremoonia kohta Uppsala toomkirikus vt “Kyrkio ceremonier uthi K. M. Cröningh”.

⁴⁶ Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm Studies in History 80 (Stockholm: Stockholms universitet, 2005), 20.

⁴⁷ Grundberg, *Ceremoniernas makt*, 87.

⁴⁸ *Ibid.*, 88–90 ja Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, 22.

⁴⁹ KA, Kopiaikirja, 191–193v: dateerimata sedel saadikute kirjas kuningale, 4. mai 1561.

Algseis

Orduriigi lagunemisel jõudis viimasena saagijagamisele Rootsi. Viivitamise põhjus oli Gustav Vasa suur ettevaatlikkus. Sündmustel on oma eellugu. Kuningas oli 1556. aastal andnud hertsogi tiitli oma pärimisjärjestuses teisel kohal olevale pojale Johanile ja läänistanud talle hertsogkonnaks suure ala Edela- ja Lõuna-Soomest. Veel sai prints käskniku ülesanded muus Soomes.

Rootsi oli 1557. aastal sõlminud rahu- ja kaubanduslepingu Venemaaga ja nendes tekstides lubas Gustav Vasa avada Viiburi Vene kaupadele ilma tollimaksuta. Rootsi tolliseadus kehtinuks ainult Lääne-Euroopa kaupmeestele. Ivan IV võttis selle pakkumise vastu siis, kui sõda Liivimaal oli alles algamas. 1558. aasta kevadel toimus tõeline vene kaupmeeste tormijooks Viiburile, kus lossiülema ülesandeid täitis Klas Kristersson Horn. Tema abilisena kuulus linnajuhtide hulka Hans Larsson Björnram. Kõige paremal juhul oli tulijaid olnud 400 (teistes allikates räägitakse juba tuhandest käijast). Venelased tulid lotjadega Neevalt ja kuna kaubanduses alla jäänud Tallinn saatis nende vastu kaaperdajad, kaitses Horn venelasi oma saatjatega. 1558. aasta suvel ühinesid Tallinna poolt kuulutatud blokaadiga ka teised Läänemere-äärsed kaubalinnad, kuid blokaad ei kestnud kuigi kaua ja juba 1559. aasta kevadel tuli suurel hulgal vene kaupa jälle Viiburisse. See aga lõppes sama aasta sügisel, kui venelased panid tööle vallutatud Narva sadama. Sarnaselt Viiburi kaubandusega oli Narva kaubandus Tallinna jaoks hävitava mõjuga. Tallinna kaubavahetus kuivas kokku. Balthasar Russow kirjutas sellest: “Siis seisid Tallinna kaupmehed ja kodanikud Roosiaias ja vallidel ning vaatasid suure valu ja meelehärmiga, kuidas laevad Tallinnast mööda Narva poole sõitsid.”⁵⁰

Gustav Vasa oli kogu aeg muretsenud Venemaaga peetud kaubavahe- tuse pärast, muutnud selle tingimusi ja olnud lõpptulemusega rahulole- matu. Venelastest ei olnud mingit majanduslikku kasu. Kuningas kirjutas oma otsekohesel viisil, et nad olid jätnud Viiburisse raha asemel nii palju oma väljaheiteid, et linna põldudele jätkus väetist paljudeks aastateks.⁵¹

Samal ajal kui Viiburis tehti kaupa, hakkas hertsog Johan Turus ellu viima oma iseseisvat välispoliitikat, mis oli aga hertsogkondadele keelatud. Ta saatis pärast 1558. aasta venelaste rünnakut Tallinnasse oma usaldus- mehe Henrik Klasson Horni – eespoolmainitud Klas Kristerssoni onu –,

⁵⁰ Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*, alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Herman Stock (Tallinn: Vaba Eesti, 1993), 123.

⁵¹ Kimmo Katajala, “Kamppailu Viipurin kaupasta”, *Viipurin läänin historia*, 3 (Porvoo: Karjala, 2010), 139–159.

kelle tegevusest läbirääkijana on olemas palju andmeid.⁵² Läbirääkimised paraku ebaõnnestusid. Gustav Vasa oli oma poja välispoliitiliste käikude vastu, kirjutades 1558. aasta septembris, et rüütliromaanid on Johani pea segi ajanud, nii et ta ei suuda enam riigi kasu silmas pidada. Nii saatis kuningas oma pojale Piibli apokriivaraamatute hulka kuuluva Jeesus Siiraku tarkuseraamatu sobivaks õpetuseks.⁵³ Hertsog mõistis isa vihjet. Jeesus Siiraku tarkus eeldas valitsejalt tasakaalukust. Välispoliitilistes seiklustes peitus alati ka ebaõnnestumise ja ohu võimalus.

Gustav Vasa ei olnud siiski täielikult oma poja Liivimaa-projekti vastu. Henrik Klasson Horn kirjutab 23. juulil 1558 Tallinnast Johanile, et tema saab olukorrast niimoodi aru, et nii kuningas kui hertsog lubavad meelsasti Liivimaale täieliku iseseisvuse. “Kuid kui juhtub nii, nagu siin kuuldused liiguvad, et ordumeister ja orduriik tahavadki võtta omale uue isanda kas Taanist või Saksamaalt, siis seda ei luba ei kuningas ega hertsog. Mõistate kindlasti, missugune pikaajaline rahu puudumine sünniks sellest Rootsi ja Liivimaa vahel.”⁵⁴

Kinnitus, et muutus orduriigi suhetes teiste riikidega põhjustaks reaktsiooni Rootsis, jäi kehtima ka edaspidi. Seda võiks nimetada julgeolekuvaatenurgaks. Tehtaks interventatsioon, kui oleks oht, et Tallinn satuks või oleks ohus sattuda Rootsi territooriume ohustava vaenuliku riigi kätte. Alguses mõeldi, et Liivimaa võiks kriisis jääda terviklikuks ja seal vahe-tatakse vaid valitsejaid.

Kuid oma Liivimaa-projekt ei olnud ainult hertsog Johanil, see oli ka tema vennal, kroonprints Erikul. Tema visioon oli igas mõttes hiilgavam. See oli sündinud siis, kui kroonprints oli 1559. aasta suvel kavatsenud kosida Inglismaa kroonprintsessi, hilisemat kuninganna Elizabethi. Erik tegi siis Johaniga liidu ja vennad kirjutasid alla dokumendi selle kohta, et aitavad kaasa teineteise edule: Erik aitab Johanit Liivimaal ja Johan Erikut tema Inglismaa kosjaprojektis. Johan sõitis Inglismaale, kus ta äratas positiivset tähelepanu, kuigi printsess keeldus andmast oma kätt tundmatule mehele.

Sellest koostööst Johaniga sündis aastatel 1559–60 idee suunata Vene-maalt läbi Liivimaa kulgev transiitkaubandus Rootsi territooriumile. Ing-lise meresõitja Richard Chancellor oli 1553. aastal eksinud Valge mere rannikule ja selle sündmuse tulemuseks oli tähtis kaubanduslik kontakt

⁵² Kaarlo Blomstedt, *Henrik Klauunpoika Horn: ajankuvaus 1: Kustaa Vaasan ja Juhana herttuan palveluksessa*, Historiallisia Tutkimuksia, 3:1 (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1921), 338–341.

⁵³ *Ibid.*, 358–359.

⁵⁴ Henrik Klasson Horni kiri hertsog Johanile 23. juuli 1558, *Quellen zur Geschichte*, Bd. 1, dokument 78, 212–213.

Inglismaa ja Venemaa vahel. Sellel eesmärgil oli 1555. aastal moodustatud isegi kaubakompanii *The Muscovy Company*. Samal ajal kui kaubandus oli liikumas põhjapoolsetele meredele, süvenes sellele vastukaaluna soov, et kauplemine käiks Inglismaalt läbi Rootsi maade Venemaale. See oleks kõigile asjaosalistele kiirem ja odavam tee. Idee vormis sõnadesse oma pikas kõnes 3. aprillil 1560 Rootsi alaline saadik Inglismaal Dionysius Beurraeus.⁵⁵ Ta ütles trooninõukogule (lühidalt eesti keelde tõlgituna): “[...] nii nagu Inglismaal on palju kaupu, mida võiks soodsalt müüa Rootsi, nii on ka Rootsis üle neid kaupu, mida seal võiks viia Inglismaale. Endiselt on reis Rootsist Soome üsna lühike ja sealts reis Vene sisemaale päris lihtne. Pealegi on Rootsi kuningal linnu ja sadamaid Venemaa lähedal ja neist saaks kerge vaevaga igasuguseid asju, mida seal maal on. Veel tuleb ütelda, et niikaua kui Liivimaa elanikud sõdivad Venemaaga, ei pääse sinna mitte keegi, kes elab Läänemere kaldal, ilma Rootsi kuninga loata.”⁵⁶ Tsitaadist näeb, et Erik oli mõistnud Liivimaa suurt kaubanduspoliitilist tähendust. Ta uuris innukalt raamatuid ja Mercatori kaarte, mida saatkonnad Inglismaalt töid. Raamatute hulgas oli ka Sigmund von Herbersteini *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549), kus räägiti Venemaast, ja Sebastian Münsteri *Cosmographia* (1544), kus kirjeldati tekstides, vaselõigetel ja kaartidel kogu maailma, sh ka Liivimaad.⁵⁷

1560. aasta alguses hakkas ka vana kuningas Gustav Vasa kalduma sinnapoole, et Rootsi peaks Liivimaa sündmustesse sekkuma. 1560. aasta kevadel ja suvel Stockholmis peetud riigipäeval küsis kuningas seisustelt, kuidas peaks suhtuma sellesse, et moskoviidid, Poola ja Taani on endale

⁵⁵ Vt G. Landberg “Beurraeus, Dionysius”, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, 4 (Stockholm: Bonniers, 1924), 97–108.

⁵⁶ “[...] nam ut Anglia merces habet non paucas, quae magna cum utilitate in regno Sveciae divendi ac distrahi possunt, ita vicissem mercibus abundat Svecia variis, quas in Angliam huc exportari atque in alias majore cum fructu communari posse, non dubium est, quam quas orientales ad Balticum mare habitantes Anglis hactenus suppeditarunt. Este et trajectus ex Sueciae in Finlandiam valde brevis ac inde ad interiora Moscoviae non difficilis. Deinde habet etiam Sueciae rex illustrissimus urbes et portus Moscoviae conterminos, in quibus omnis generis merces, quae apud Muschovitas venales habentur, facile repriuntur. Huc accedit, quod quamdiu bello cum Muscovitis Livonienses impliciti sunt, nullum cum illis commercium habere possint, qui ad mare Balticum habitant, nisi serenissimi regis Sveciae consensu interveniente.” Dionysius Beurraeuse kõne Inglise trooninõukogule 3. aprillil 1560. Algupärane tekst asub Londonis *Public Record Office*’is. Tekst on avaldatud *Konung Gustaf den Förstes Registratur*, 29: 1559–1560, utgifvet af Riksarkivet genom Joh. Ax. Almquist (Stockholm: Riksarkivet, 1916), 842–852; vt ka Ingvar Andersson, *Eerik XIV*, soome keelde tlk Helka Varho (Porvoo: WSOY, 1954), 47.

⁵⁷ “Concept till Inventarium öfver konung Erik XIV:s böcker”, *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, 27 (Stockholm, 1845), 385; vt ka Jakob Christensson, “Inledning”, *Signums svenska kulturhistoria: renässansen* (Lund: Signum, 2005), 16.

hankimas orduriigi osi. Eriti pani kuninga muretsema see, et “taanlased hakkavad levima Liivimaal ja selle maa aadelkond on juba suurelt osalt austamas Taani kuningat kui oma valitsejat”.⁵⁸ Riigipäev vastas sellele küsimusele sooviga, et kuningas “saaks jala Liivimaale sisse”.⁵⁹

Sündmused kuni 1561. aasta mai lõpuni

Pärast Gustav Vasa surma 29. septembril 1560 hakkas riiki juhtima noor kuningas Erik. Ta järgis alguses oma venna Johani seisukohti, lisades neile omi plaane. Vendade vahel ei olnud 1561. aastal veel tüli. 1561. aasta talvel ja kevadel oli sündimas just see, mida Rootsi kartis – Tallinna langemine vaenlaste kätte. Kes see vaenlane just saab olema, selles ei oldud päris kindlad. Peamine kahtlusalune oli Venemaa, kuid kõne alla võis tulla ka Poola-Leedu. Toompea lossis olid viimasele ustavad saksa palgasõdurid noore sõjakangelase Kaspar von Oldenbockumi juhtimisel. Tema oli kõige truum Poola kuninga toetaja, sest Sigismund August oli talle andnud läänina kogu Järvamaa. Mängus oli ka veel Taani, kes oli ostnud Saare-Lääne piiskopkonna ja kelle valduses oli toomkirik Toompeal. Tallinna kodanikud olidki äsja läbi rääkinud Taaniga, sest sellel riigil olid linnaga ajaloolised sidemed, kuid need läbirääkimised olid Taani kuninga otsustamatuse tõttu 1561. aasta kevadel karile jooksnud.

Et takistada Tallinna linna libisemist oma vaenlaste kätte, saatis Erik kohale parima võimaliku delegatsiooni. Selles valitses selge hierarhia. Keskne persoon oli kahtlemata Klas Kristersson Horn. Ta kuulus ühte Soome tähtsaimatest aadlisuguvõsadest, oli teeninud Saksamaa ja Rootsi õukondades ja tegutsenud pärast seda aastatel 1556–58 Viiburi linna käänikuna.⁶⁰ Ilmselt viis just hea kaubanduse asjatundja maine Klas Kristersson Horni 1561. aasta kevadel Tallinnasse läbirääkijaks. Delegatsiooni kuulunud Hans Larsson Björnram, hilisema peapiiskopi Andreas Laurentiuse vend, kes oskas ehk natuke ka vene keelt, oli eelnevalt olnud Gustav Vasa sekretär. Klas Kristersson ja Hans Larsson tundsid teineteist hästi ja võib arvata, et Klas Kristersson tahtis just seda meest endaga Tallinna. Sakslane Herman Bruser (Russowil Brüßner) oli pärit Stralsundist, tulnud Rostocki

⁵⁸ *Propositio* 18. mail 1560, *Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidehvarvet 1521–1718*, Första delen 2, utg. genom Emil Hildebrand (Stockholm: Riksarkivet, 1888), 670.

⁵⁹ Riiginõukogu ja muude “heade meeste” vastus 1. juulil 1560, *ibid.*, 704.

⁶⁰ Veli-Matti Syrjö, “Horn, Klaus Kristerinpoika”, *Suomen Kansallisbiografia*, 4 (Helsinki: SKS, 2004), 113–115.

õppima samal ajal kui hilisem kuulus orientalist ja idakiriku tundja David Chytraeus. Bruser kuulus Gustav Vasa kantselei Saksa osakonda.⁶¹

Saatkond sai oma instruksioonid ja volikirjad, mis on säilinud riigi-registratuuris. Need kaks rootsikeelset instruksiooni on dateeritud 16.–17. jaanuariga 1561 ja erinevad mõnevõrra teineteisest. Täiendavad instruksioonid on dateeritud 3. märtsiga 1561.⁶² Esimesest instruksioonist selgub, et kuningas tundis tallinlaste soovi “alluda meie võimule ja kiita heaks meie valitsus”. Seepärast pidi neid kohtlema leebelt ja nende vanad privileegid tuli kinnitada. Kuid kui Tallinnaga tekib probleeme, pidi linna ähvardama mereblokaadiga. Veel oli instruksioonides palju alternatiivseid plaane (osa neist pärines hertsog Johanilt), mis puudutasid kogu Liivimaad, kuid siinses artiklis neid ei käsitleta.

Kõikides 1561. aasta kevadel saadetud kuninglikes kirjades oli endastmõistetav, et Harju-Virumaa rüütelkonna ja Tallinna privileegid tuleb Rootsile alistumise korral kinnitada olemasoleval kujul. Muutus sündis Eriku uutes juhtnöörides 30. maist 1561. Neis soovis Erik näha võimalikult täielikku privileegide loetelu, kuid lubas delegatsioonil ka ise asjade üle otsustada, kui ajast puudu tuleb. Kuningas soovis veel, et tunnustamise dokumentides ei nimetataks Rootsi riiginõukogu.⁶³ Kirjas mainiti ka, et, kui võimalik, pidi talupoegade kohta ütleva, et neil on samad õigused kui Soomes ja nad võivad endale hoida poole oma aastatulust.⁶⁴ Kuninga üldine positiivsus talupoegade suhtes ilmnes ka sel moel, et Erik XIV abielu lõpuks – tõsi küll, vaimuhaigena – talupoja tütreaga. Kuninga kiri ei jõudnud õigeaks ajaks Tallinna ega saanud mõjutada lõpptulemust.

Me ei tea, miks Erik meelt muutis. Võimalik, et ta oli hakanud mõtlema tagajärgedele, mis niimoodi heaks kiidetud privileegidega võiksid kaasneda. Küsimus truudusvandest Rootsi kroonile oli tallinlastele tähtis ilmselt seepärast, et Eriku võimalpüsimisele ei loodetud väga kindlalt. Välismaal liikusid noore kuninga kohta ebameeldivad kuulujutud.⁶⁵ Kuninga ainuvõimule pürgimist silmas pidades oli loomulik, et ta ei tahtnud näha alis-

⁶¹ Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*, Studier utgivna av Svenska Riksarkivet, 7 (Stockholm: Riksarkivet, 1991), 168–170.

⁶² SRA, Riksregistraturet 1561 jan-maj. Saadikutel oli ka saksakeelne instruksioon, kus nende ülesanne oli sõnastatud teisiti: vt Annerstedt, *Grundläggningen af svenska väldet i Livland*, 34.

⁶³ Riiginõukogu oli Rootsile tüüpiline valitsemisorgan, mis oli ühelt poolt maa “valitsus” ja teiselt poolt kõrgemate seisuste (kõrgeadlikud) esinduskogu. Selle tähendus oli umbes sama kui Rootsi kroon (riik) nendes asjades, mida ei olnud delegeeritud riigipäevale.

⁶⁴ Erik XIV kiri saadikutele Stockholmist 30. mai 1561, *Quellen zur Geschichte*, Bd. 7, dokument 974, 162.

⁶⁵ Andersson, *Eerik XIV*, 63.

tumisdokumentides mainitavat riiginõukogu. Erik oli Rootsi kuningana võtnud endale staatust tõstva tiitli “majesteet”, mida tavaliselt kasutasid vaid suurriikide valitsejad.

Sündmuste käik Tallinnas 1561. aasta märtsist maini oli umbes järgmine. Saadikud olid saabunud linna 25. märtsil uhkelt kolme laevaga. Juba viie päeva pärast, 30. märtsil saatsid nad kuningale ühise arvamuse olukorra kohta. Tallinn oli täis kuulujutte ja kohal olid nii Poola, ordumeistri kui ka keisri saadikud, kes levitasid omakorda häbematuid lugusid rootslaste vaesuse kohta. Kuid positiivsel poolel oli Tallinna bürgermeistrite ja rae vastutulelikkus. Läbirääkimised olid alanud privaatsealt Hans Smedemani ja Joest Thor Hake vahendusel, kuid oli loodud ka vahetu kontakt linna esindajatega. Saadikud olid avaldanud oma instruksioonid vastaspoole esindajatele, et kinnitada oma siiraid kavatsusi, mis muidugi oli viga, sest pärast ei saanud enam lubaduste üle kaubelda.⁶⁶ Saadikud arutasid oma kirjas küsimust, kas piisab, kui vaid linn alistuks Rootsi kuningale ja riiigile. Linn ja selle tagamaad oli aga üks tervik ja sellepärast see lahendus hüljati. Aadelkonnaga oli raskem suhelda, sest algatus oleks pidanud tulema sealt. Kuigi Harju- ja Virumaa aadlikele ei meeldinud Poola, olid nad siiski andnud vande ordumeistrile ja oma au pärast ei saanud sellest loobuda enne, kui rüütelkond oli vandest ametlikult lahti ütelnud. Aadlikud olid Tallinnas kui vangid – ajutiselt päris varatu pagulaskonnana linnamüüride kaitse all. Saadikud ütlesid, et Liivimaa aadlikud moodustasid oma sugulussuhete tõttu ühe terviku ja areng võis viia ka selles suunas, et kogu maa alistuks Rootsile. Selleks vajati aga kohapeal palju ressursse: raha, laevastiku kohalolekut ja vahetut proviandiabi.⁶⁷

Kulus kuid asjatut ootust, mil kõik asjaosalised keskendusid oma arvamuse kujundamisele. Liitumine Rootsigi kasvas Tallinnas vähehaaval laia kandepinnaga ettevõtmiseks ja saadikud suurendasid survet sellega, et laenasid raha rootsimeelsetelt raehärradelt, et ära osta neid, kes olid sellele vastu. Rüütelkond ja linn üritasid saada kontakti ordumeistriga, et saada oma endiselt valitsejalt vabaksandvat sõna. 11. aprillil 1561 ordumeistri juurde saadetud delegatsioon oli päris mõjuv, sest sinna kuulus Tallinna rae

⁶⁶ Saadikud andsid saksakeelse, 22. jaanuaril 1561 Stockholmis koostatud instruksiooni rüütelkonnale, sest selle originaal Erik XIV allkirjaga on Eestimaa rüütelkonna arhiivis. See saksakeelne instruksioon oli tegelikult mõeldud vaid näitamiseks ja oli oma formuleeringutes “pehmem” kui mõlemad rootsikeelsed instruksioonid, vt RA, EAA.854.2.1420: Akte betreffend die Entsendung vom Deputationen zu dem könig Erich XIV.

⁶⁷ SRA, Kopiebooken, 164–171v: Klas Kristerssoni, Hans Larssoni ja Herman Bruseri kiri Erik XIV-le 30. märtsil 1561; *Quellen zur Geschichte*, Bd. 6, 307–316.

ja kolme tähtsama gildi esindaja kõrval ka rüütelkonna esindus.⁶⁸ Saadikud oleksid tahtnud otse küsida, kas ordumeister kavatses neid rünnakute vastu kaitsta või ei. Eitav vastus oleks vabastanud tallinlased vanast vandest. Gotthard Kettler oli kaude andnud mõista, et rüütliid ja linn peaksid minema Saksa-Rooma keisri juurde, sest ainult tema võis otsustada vandest vabastamise.⁶⁹ Aga tallinlased ei tahtnud lahti ütelda Saksa-Rooma keisririigist, vaid ainult Liivimaa orduriigist. Kuid ordumeister varjas ennast ega võtnud saatkonda vastu.

Alles saadikute 4. mail 1561 Erikule saadetud kiri räägib esimestest tulemustest. Sellele on viimisel hetkel lisatud üsna mahukas dateerimata “sedel” (lisakiri), kus kirjeldatakse eelmise ööpäeva sündmusi. Vastastikune mõistmine oli lõpuks saavutatud Tallinna linna ja aadelkonna vahel, kes olid 3. mail pidanud raekojas ühise koosoleku. Seal oli Hans Smedeman seletanud kõigile, mida Rootsi tegelikult tahtis. Kohalolijad olid vastanud “käte ja suuga” (*med hand och mun*), et nad ei taha oma valitsejaks Poola kuningat, ordumeistrit ega kedagi teist, vaid Püha Kolmainsuse nimel ainult Rootsi kuningat. Rootsi riiki sellega seoses ei mainita, kuid see on loomulik, sest ka teiste osapooltena mainiti ainult valitsejaid. Uurijatele pole olnud selge, missuguse rituaaliga oli olnud tegemist. On arvatud, et tegemist oli Rootsil antud vandega.⁷⁰ Koguteose *Eesti ajalugu* 3. köites öeldakse: “3. mail ilmus ta [Klas Kristersson Horn] raekotta ja nõudis raehärradelt kindlat vastust. Tema otsustav esinemine avaldas mõju. Järgmisel päeval, 4. mail, paluti Tallinna koos Harju ja Viru aadliga käsitada kui kuningas Erik XIV-le “vande andnud alamaid ja tema pärusmaid”.⁷¹ Ka Kari ja Ülle Tarkiaise teoses *Meretagune maa* esitatakse versioon, et küsimus oli vandes.⁷² See on paraku vale. Klas Kristersson püsis 3. mai koosolekust kindlalt eemal ja teated selle tulemuste kohta tõi Rootsi saadikutele Hans Smedeman alles järgmise päeva hommikul. Tallinlased otsustasid asja üle päris rahulikult ja omavahel. Ja küsimus ei saanudki veel olla vandes, mille andmise tingimuseks oli mingisugune valitsejakinnitus, vaid milleski muus. Milles siis?

⁶⁸ R. Kenkmaa, “Poliitiline ajalugu, haldus ja kohus”, *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*, toim Raimo Pullat (Tallinn: Eesti Raamat, 1976), 84.

⁶⁹ Rüütelkonna ja Tallinna linna saadikute käigust Gotthard Kettleri juurde vt RA, EAA.854.2.1412: Akte betreffend die Entsendung von Deputationen zu den Meistern des Deutschen Ordens in Livland. See materjal käsitleb 26.–29. aprillil 1561 toimunud visiiti. Ordumeistri vastus 3. maist 1561 on eksikombel vales toimikus (RA, EAA.854.2.1420, mis müüdi käsitleb sündmusi Stockholmis 1561. aasta suvel).

⁷⁰ Kenkmaa, “Poliitiline ajalugu”, 84.

⁷¹ Laidre, “Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal”, 43.

⁷² Kari Tarkiainen, Ülle Tarkiainen, *Meretagune maa: Rootsi aeg Eestis*, rootsi keelest tõlkinud Ivar Rüütli (Tallinn: Varrak, 2014), 52.

Vastus on lihtne: tegu oli aklamatsiooniga, mille tulemus oli (või seda tõlgendati olevat) üksmeelne. Kohalolijad hõikusid käed õieli oma arvamuse välja. Aklamatsiooniga arvamuse avaldamine oli rohkem seisukohatade mõõtmine kui siduv kokkulepe.

Sealsamas “sedelis” tõstatab Klas Kristersson veel küsimuse, millest ilmselt ka raekojas räägiti. Tallinlased tahtsid oma esindajat sellesse saatkonda, mille Erik oleks saanud kinnitama rahulepingut Rootsi ja Venemaa vahel. See oli sõlmitud äsja, 1557. aastal, kuid pärast seda oli Gustav Vasa surnud ja rahu pidi sellepärast uuesti kinnitama. Saatkond pidi ootama Porkkalas või kuskil mujal Soome poolel, kui tallinlased kaasa tuleksid.⁷³ Ilmselt ei jätkunud selleks aega või siis kartsid rootslased Moskva reaktsiooni, kui rahukinnitusele ilmuksid äkki ka liivimaalased. See asjaolu näitab, et Rootsi saadikud olid edukalt mänginud välja “Vene kaardi”, millele vihjatakse ka nende volikirjades. Vene oht oli kõige suurem mure Tallinnas ja kui venelased oleksid heaga nõustunud Tallinna ja selle tagamaade kuulumisega Rootsile, oleks see mure olnud asjatu. Erik oli loonud makjavellistlikult realistliku suhte Ivan IV-ga ja tsaar oli üllatavalt hakanud nimetama Rootsi kuningat “oma vennaks”.⁷⁴ Seda olukorda mõistsid Viiburis tegutsenud Rootsi idapoliitika asjatundjad Klas Kristersson ja Hans Larsson päris hästi.

Kümme päeva hiljem, 13. mail 1561 Erikule saadetud kiri ja sellega kaasas olnud sedel sisaldasid halbu uudiseid. Keisri, ordumeistri ja Poola-Leedu propaganda oli võtnud ähvardavaid vorme ja kolm kõige tähtsamat Tallinna gildi, kes olid olnud otsustamise juures, kõikusid oma arvamistes ja kalduisid olema nüüd Rootsiga liitumise vastu. Väikese valguskiirena mainis Klas Kristersson, et ka Järvamaa aadlikud, kellest paljud elasid põgenikena Tallinnas, olid võtnud ühendust ja teatanud, et nad toetavad Rootsit. Kui Rootsi kuningas nad relvastaks, oleksid nad valmis minema sõtta, et vallutada tagasi oma kaotatud mõisad. Ka Läänemaal oli hakatud liigutama, kuid kuna läänemaalased olid juba vandunud truudust Taani kuningale, ei saanud nad tulla tallinlaste liitlasteks. Lõpuks mainis Klas Kristersson, et raad ja rüütelkond olnud täna – siis 13. mail – raekojas omavahel suures

⁷³ Klas Kristerssoni kiri Erik XIV-le 4. mail 1561: SRA, Kopiebooken, 190–195v (zedell) 195v–198 ja KA, Kopiokirja, 191–199.

⁷⁴ Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia, I:2: 1560–1648* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1960), 37–39; Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII: 1523–1617* (Helsinki: Werner Söderström Oy, 1960), 297–298.

riius, kuid “ühinenud rahvas ja kogu seltskond” (*then meenigeman och snarest sagt hele hoopen*) pooldavad kindlasti Rootsit.⁷⁵

Turbulentne ja labiiline olukord ainult tõstis Klas Kristerssoni otsustavust. Ta nõudis oma 17. mai kirjas kuningalt kauaoodatud “galeere, suurtükke ja sõjaväge”, märkides, et muidu ta ei saa asjade eest vastutada.⁷⁶ Rootsi pidi nüüd näitama oma sõjalist jõudu. Kümme päeva hiljem, 30. mail, oli kirja toon juba teistsugune. Abi oli tulnud laevastiku näol ja lossi pommitamine võis alata. Enne seda oli Toompead kergelt piiratud vaid saksa palgasõduritega, keda saadikud olid oma teenistusse värvanud.

Jõu kasutamisel oli tulemusi, sest Harju- ja Virumaa rüütelkond ning Järvamaa aadel ja Tallinna linn olid kohe, kui sõjavägi oli kohale jõudnud (st 27. mail), lubanud kolmel Rootsi saadikul tutvuda oma privileegidega ja need olid lubanud kirjutada valmis “ratifikatsiooni ja kinnitused”. Olles dokumentidega tutvunud, jäid rüütlid ja linn nendega rahule kui oma ajutiste privileegidega sinnamaani, kuni nad võivad ise saabuda Kuningliku Majesteedi juurde ja saada kuninga ja riiginõukogu pitseritega kinnitus.

Rüütlid ja linn kavatsesid nüüd anda vande, kuid palusid veel neli päeva pikendust, et nende saadikud koju jõuaksid.⁷⁷ Need olid olnud ordumeistri juures, et saada vabaks vandest. Klas Kristersson, Hans Larsson ja Herman Bruser arvasid, et Tallinna rüütlite vanne ja valitseja tunnustamisakt (*Huldigung*) võiksid toimuda paari päeva pärast. Alandliku tervitusena saatsid saadikud ilusa Eestimaa kaardi – *Mappa Estonae* – et näidata kuningale, milliseid uusi maid riik oli saamas.⁷⁸ Informatsioon 1561. aastast pärineva üksikasjaliku ja hoolikalt joonistatud kaardi olemasolust, mis sisaldas rannikuid, jõgesid ja väinasid, linnu ja külasid, on päris uus. Saadikud olid lasknud selle joonistada, sest tundsid oma kuninga huvi geograafia ja kartograafia vastu. Kahjuks ei ole kaart säilinud.

⁷⁵ Klas Kristerssoni kiri Erik XIV-le 13. mail 1561: SRA, Kopieboken, 182–187 (zedell) 187–189v ja KA Kopia kirja, 179–183v, 183v–185v.

⁷⁶ SRA, Kopieboken SRA, 198v–204; KA, Kopia kirja, 186–199.

⁷⁷ Saatkonda kuulusid aadelkonna esindajana Reinholt Lode ja Tallinna esindajana Johan Winter, Johan Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, keskalamsaksa keelest tõlkinud Ivar Leimus, värsid ladina keelest Enn Tarvel (Tallinn: Olion, 1995), 165.

⁷⁸ Saadikute kiri kuningale 30. mail 1561: SRA Kopieboken SRA, 204v–217v (teade kaardi kohta on lk. 214) ja KA Kopia kirja, 199v–217v.

Tallinna alistumisakt “nendel päevadel” juuni alguses 1561 ja kroonimisreis

Uurimustes on valitsenud suur ebaselgus Tallinna alistumise täpse päeva suhtes. On pakutud 3.–4. maid 1561, sest siis oli olnud aklamatsiooniga hääletamine, ja ka 30. maid 1561, kui Rootsi saadikud teatasid, et Tallinn annab vande, kuid alles paaripäevase viivitusega.

Liitumise õige päev on muidugi see päev, kui Tallinna korporatsioonid andsid oma vande ja sooritasid Eriku valitsejaks kuulutamise akti, mille kohta kasutati saksakeelset nimetust *Huldigung*. Tseremoonia oli igivana – feodaalaeagne – ja see tuli korraldada vallutatud või muul viisil liidetud maa territooriumil. Kindlasti kuulus sellesse palve uue valitseja eest. Viimane pidi muidugi kohal olema. Kohalolijad tervitasid teda müriseva elagu-hüüdega.

Kesksed elemendid selles aktis olid siiski truudusvanne ja valitsejakinnitus. Kumb esitatakse enne, oli valus küsimus. Üldiselt arvati, et valitsejakinnitus pidi olema tseremoonia algupoolel. Kui vanne oli tseremoonias enne, võis valitseja muuta oma kinnitust alamatele ebasoodsas suunas.⁷⁹ Kuid Tallinnas ei olnud valitseja kohal ja sellepärast oli valitsejakinnitus lükatud hilisemaks ning pidi sündima alles Rootsis. Ükski allikas ei ütle, kuidas lühendatud tseremoonia Tallinnas toimus ega anna ka selle täpset kuupäeva. Kindlasti helisesid kirikukellad ja paukusid suurtükid, kuid isegi mitte valvas kroonik Balthasar Russow pole oma teoses kuupäeva märkinud. Muidu teadis ta päris täpselt, mis oli juhtunud. “Siis valitses Tallinnas suur rõõm ja hõiskamine linna uue kuninga ja isanda ning hea toidu pärast, ning inimmoistuse järgi otsustades ei võinud neile paremat põlve tullagi,” kirjutas ta oma kroonikas.⁸⁰ Ka kroonik Johann Renner kirjutas samasuguses ebamäärases stiilis.⁸¹

Kindlasti olid võimu ülemineku vormid 1561. aastal paljuski improviiseeritud. Kui Rootsi võim kinnitus, määratleti need täpsemalt. Valitseja ülistamine rahva poolt sündis 17. sajandil Tallinnas Raekoja platsil, kuhu püstitatud laval kuberner, superintendent, bürgermeistrid ja kogu raad istusid ning Mustpeade ja kolme tähtsama gildi paraadi vastu võtsid. Lipud lehisid, pasunad ja trummid kõlasid, kuberner pidas kõne ja superintendent

⁷⁹ *Huldigung*'i mõiste kohta on olemas ulatuslik rahvusvaheline kirjandus. Alamate vande ja valitsejakinnituse kohta on Nils Erik Villstrand esitanud huvitavaid tähelepanekuid Porvoo 1809. aasta maapäeva näitel, vt. Nils Erik Villstrand, *Riksdelen: stormakt och rikssprängning 1560–1812* (Helsingfors och Stockholm: Svenska litteratursällskapet & Atlantis, 2009), 290–292.

⁸⁰ Russow, *Liivimaa kroonika*, 139

⁸¹ Renner, *Liivimaa ajalugu*, 170.

jutluse. Ürituse järel marssisid kohalolijad tiheda summana Toompeale, kus peeti rüütelite *Huldigung*'i oma korra järgi.⁸²

Kuid 1561. aasta kuupäev on siiski probleem. Selle võib paika panna Klas Kristerssoni kahe, sisult identse kirja järgi Erikule ja hertsog Johanile 10. juunist 1561. Neis öeldakse: “Rüütelkond ja kogu Harjumaa, Virumaa ja Järvamaa aadlikud ja bürgermeistrid, raad ja kogu rahvas on *nendel päevadel* [K. T. rõhutus] austanud ja vandunud Tema Kuningliku Majesteedi Rootsi kuninga ja Teie Hertsogliku Kõrguse venna oma õigeks, loomulikuks ja pärilikuks ülemvõimuks [ja oma maa] tema igaveseks posessioks ja omanduseks.”⁸³ Ja veel kirjutab saadik, et Püha Saksa-Rooma keisririigi esindaja, markkrahv vabahärra Heinrich von Dohna oli sündmust avalikult boikoteerinud ja laimanud. Ta oli reageerinud kibeda kirjaga, mille oli saatnud kolmele Rootsi saadikule 7. juunil 1561. Saadikud vastasid talle kohe viisakal moel.⁸⁴

Mida tähendavad need salapärased sõnad “nendel päevadel” (*i these dagar*)? Kõige tavalisem lugemisviis oleks “hiljuti”, kuid see ei anna daatumit. Allikakriitiline lähenemine näitab, et räägitakse ilmselt 4. juunist ja 6. juunist 1561. Just nendel päevadel oli toimunud kaks erinevat sündmust, esimene aadlile ja teine linnakodanikele, kus saadikud alguses dateerisid ja siis ulatasid oma avaliku kirja (privileegide ja valitsejakinnituse vaste) vastuvõtjatele, mille järel seisus andis oma truudusevande. Et leping tehti kahe osapoolega, oli ilmselt toimunud kaks tseremooniat, antud kahed lubadused ja kaks vannet ning esitatud kaks avalikku kirja. Niimoodi läks Tallinn ja tema tagamaad üle Rootsi võimu alla.

Tallinna ja selle tagamaade ülevõtmine ei ole ainult Rootsi territoriaalne laienemine. Kõigepealt on see seotud kahe kohaliku seisusega tehtud lepinguga. Seisused olid otsuse teinud iseseisvalt, hääletades. Mitte üheski teises Vana Liivimaa osas ei olnud võõra võimu levimine toimunud sel viisil. Tallinn ning Harju-, Viru- ja Järvamaa ei olnud Rootsi pärandus, ost, vallutus või muul viisil hangitud territoorium, sõlmitud oli personaalne usaldussuhe maa korporatsioonide ja Rootsi vahel.⁸⁵ Just see asjaolu mõju-

⁸² SRA, Ericssbergsarkivet. Smärre enskilda arkiv. Horn av Åminne 4: *Project, wie es mit der Huldigung in der Stadt Reval gehalten werden soll*. See dokument on küll dateerimata, kuid pärineb käekirja ja selles kasutatud terminite järgi otsutades kindlasti 17. sajandist.

⁸³ Klas Kristerssoni kiri hertsog Johanile Tallinnast 10. juunil 1561: SRA Kopieboken, 220 ja KA, Kopiokirja, 220–220v.

⁸⁴ SRA, Livonica II:235: Estlands generalguvernement. Inkomna brev.

⁸⁵ Torbjörn Eng, *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Acta universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia, 201 (Uppsala: Uppsala universitet, 2001), 113.

tas kõige rohkem suhete edasist arengut. Tallinlased olid algatajad, nemad oli kutsunud rootslased maale. Põhjus, miks Rootsi astus esimese sammu teel suurriigiks kujunemisel, olid paljuski tallinlaste algatus.

Jäänud oli veel rüütelkonna ja aadlike ning kodanike reis Stockholmi Eriku kroonimisele, et saada kuninga ja riiginõukogu kinnitus sündinule. Reisi kohta on katkendlikud teated. Siiski võib arvata, et sellest võtsid osa ka rüütliid ja linnakodanikud (ning lisaks veel ehk muid kõrgemast seisusest inimesi ja gildide juhte). Reisi korraldas saadik Hans Larsson ja seltskond jäi Uppsala pidustustele natuke hiljaks, kuid oli õigel ajal vaatamas valitseja saabumist pealinna.⁸⁶ Kuningas ratsutas valgel, tuttidega kaunistatud hobusel lippudega ehitud Stockholmi, kus kaikus muusika. Ta oli kroonimisel võtnud valitsejanimeks Erik XIV, kus järjekorranumber viitas muistsetele gootidele, rootslaste kujutletavaile esiisadele, kes olid sõdinud kogu Euroopas ja hävitanud Rooma. Nii vähemalt väitis Johannes Magnuse ajaloo teose *Historia de omnibus Gothorum Sveonorumque regibus* (Rooma 1550) poolt inspireeritud gootitsism (rts *göticism*) – uus ideevool, mille Gustav Vasa pojad olid omaks võtnud. See oli just see “rüütliromaanide sonimine”, au püüdlemine vaid au pärast, mille tõttu vana kuningas oli olnud nii vihane oma teise poja, hertsog Johani peale.

Hilinemine ei tähendanud eriti midagi, sest pidu jätkus terve juulikuu.⁸⁷ Kuningas liikus Kesk-Rootsis, kus rüütelkonna ja Tallinna delegatsioonid saatsid teha pidevalt. Nad kohtusid majesteediga mitmel puhul. Rüütelkonna ringreisist ei ole õnnestunud leida täpsemaid andmeid, kuid linnakodanike kohta on need olemas. Jutustuse on koostanud keegi tundmatu tallinlasest kirjutaja ja see on saadetud Tallinna raele säilitamiseks.⁸⁸ Vastavalt aruandele saabusid tallinlased Rootsi meritsi 5. juulil ja kohtusid sama kuu 11. päeval Erik XIV-ga, kes tuli neid tervitama nende peatuspaigas. Sellele järgnenud audientsil oli saatkonda lisaks kuningale vastu võtmas ka hertsog Johan. Avaliku kõne valitseja nimel pidas krahv Per Brahe vanem. Veel teame, et Tallinna linna delegatsioon andis juba juunis vanutud truudusvande teksti (*Huldigungsbrieff*) sel kohtumisel üle sekretär Göran Perssonile – Erik XIV “kurjale vaimule”, nii nagu hiljem öeldi –, kes selle kopeeris. Nii kuningas kui sekretär olid hiljem rahulolematud vande tekstiga⁸⁹ – see olevat olnud liiga lühike, kuigi tallinlased kinnitasid, et seda kindlam see on. Kuningas kirjutas sündmusest Klas Kristersson

⁸⁶ Laidre, *Domus belli*, 113.

⁸⁷ Pidustuste kohta vt Andersson, *Erik XIV*, 68–70.

⁸⁸ “Tagebuch der revalschen Deputierten über ihre Sendung nach Stockholm”, *Briefe und Urkunden*, Bd. 4 dokument 809, 388–421.

⁸⁹ Vrd. viide 47.

Hornile, kes mainib seda oma dateerimata, juulis saadetud kirjas.⁹⁰ Mingit kirjalikku vannet ei ole siiski säilinud.⁹¹

Kaks päeva hiljem, 13. juulil, võtsid tallinlased osa pidustustest Stockholmi lossis. Hiljem, 19. juulil, oli neil kõnelus riigimarssal Svante Sturega. Arutati peamiselt sõjaliste vahendite viimise keeldu Narva. Järgmine kohtumine valitsejaga toimus 24. juulil Stockholmi lähedal Svartsjö lossi aias. Seal saatis kuningas oma venna hertsog Johani minema, et saaks rahu uute alamatega vestelda. Erik kinnitas, et Tallinn ei pea enam midagi kartma, sest tema on valmis kasvõi sõjaks selle linna pärast. Ta andis nüüd delegatsioonile isikliku valitsejakinnituse ja see omakorda andis kuningale uue truudusvande.

Kuid Erik XIV ei tundnud Tallinna privileege. Visiidi seda külge korraldas Gerhardus Wilhelmus, sakslasest kantseleikirjutaja, keda tallinlased kutsusid doktoriks. Tema ilmselt valvas juriidilise poole järele. Jutuajamised temaga olid 2. augustil. Doktor ütles, et kuningas saab kinnitada privileegid ainult siis, kui need ei ole seaduse või loomuliku õiguse (*naturliche Billigkeit*) vastu. Saadikud kinnitasid, et Tallinnas polnud midagi õigusvastast ega nad meelita mitte mingil juhul kuningat heaks kiitma kõlbmatuid privileege. Kui kuninglik ratifikatsioon ulatati tallinlastele, asendas see kolme Rootsi saadiku allkirjade ja pitseritega kinnitatud avaliku kirja 6. juunist. Esimene õiguste kinnitus sai seega kehtida vaevalt kaks kuud. Kui kuningas oli ratifikatsiooni andnud, kätles ta tallinlasi ja teisi asjaosalisi rõõmsal meelel.

Nii aadlike kui linnakodanike saadud uued privileegide kinnitused on kinnitatud Norrköpingis 2. augustil 1561.⁹² Need esindavad järgmist arengustet emamaa ja provintsi suhetes. Vorm on ka sel korral endine – avalikud kirjad, ja nimelt kuninga poolt antud avalikud kirjad, sest riiginõukogu nime ja pitserit dokumentide all ei ole ning nõukogu ega ka muid Rootsi riigiorganeid selles ei mainita. See on selge erinevus võrreldes saadikute poolt 4. ja 6. juunil antud kinnitustega. Maad ja selle korporatsioone ei olnud tegelikult ühendatud Rootsi riigiga, vaid nende valitsejaks oli valitud kuningas Erik XIV. Sel põhjusel ei olnud ka mingit vastuolu Rootsi seaduste ja provintsi erivabaduste vahel. Kuningas oli saanud, mida tahtis. Avalikud kirjad, mis andis Erik XIV 2. augustil 1561 Norrköpingis, erinesid natuke

⁹⁰ SRA, Kopieboken, 235v–236.

⁹¹ Vt SRA Livonica II:44 Eder ja SRA Livonica II:640 Eder, fullmakter m.m.

⁹² *Sverges traktater*, 334–338 ja 344–349. Pilt rüütelkonnale antud kinnitustest on teoses *Eesti rahva ajalugu 3: Vana Liivimaa Eesti riikkondliku lahustumise ajastul*, toim Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar (Tallinn: Lootus, 1997, ümbertrükk), 734–735.

Joonis 3. 1561. aastal Tallinnas vermitud Rootsi riigivapiga kahemargane hõbemünt (Eesti Ajaloomuuseum).

kohtuametid nii “kriminaal- kui tsiviilasjades” (*pinlinge som borgerlige saker*). Tallinna linn sai apelleerida Lüübekile vaid kaubandustülides. Rüütlitel oli kohustus anda kasutamiseks sõjaväge. Truud rüütlid võiksid saada ameteid Rootsi teenistuses. Sõjaväeteenistuses kasutaksid nad Rootsi värve ja vappi. Linn saaks lüüa oma rahale kas Rootsi vapi või kuninga kujutise. Rootsile tagati maksuvaba kaubavahetus Tallinnaga ja sellest linnast tehti lisaks Viiburile Rootsi idakaubanduse keskus. Purjetamine Narva keelati täielikult.⁹³ Kõik need lubadused täideti mõlemalt poolt. Nii pani Tallinna linn oktoobris 1561 ametisse müntmeistri, kes hakkas vermima münte, millel oli Rootsi vapi või Erik XIV kujutis.⁹⁴

Aadlikele antud kinnitustes äratub tähelepanu, et Erik XIV lubas kasutada rüütleid ka Rootsi teenistuses, ilmselt siis emamaal. Seda siiski kohe ei toimunud, kuid kui Rootsi sõjaõnn pöördus, lunastati seegi lubadus. Aastatel 1600–30 anti Eesti- ja Liivimaa aadlikele suurel hulgal läänistusi ka Soomes, nii et umbes 150 Poola poolt vallutatud alalt põgenenud baltisaksa aadliperet sai seal maavaldusi ja neist osa asuski elama põhja poole Soome lahte. On arvestatud, et baltisakslastele läänistati Soomes tuhandeid talusid.⁹⁵

Kaasaegsed hindasid, et kuningas oli oma ratifikatsioonidega osutanud suurt vastutulekut oma uutele alamatele. Tallinnas röömustati ka

neist kinnitustest, mida saadikud olid andnud varem. Mõlemas neist räägiti Venemaa ohust. Veel öeldi, et ordumeister oli loobunud kõnesolevast maast, mis samuti õigustas juhtunut. Veel mainiti kinnitustes puhast usku, mida pidi valvama Rootsi poolt nimetatud superintendent. Kuningas kinnitas rüütlite ja linna vanad õigused tervikuna, aadlike puhul ka nende kohtuvõimu (*Hals- und Handrecht*), mille järele valvaks koha peal Rootsist määratud käsknik. Ka Tallinna linn säilitas oma

⁹³ Vt Annerstedt, *Grundläggningen af svenska väldet i Livland*, 41–42 järgi.

⁹⁴ *Ehst- und Livländische Briefflade, zweite Abtheilung, erste Band 1561–1650*, hrsg. von E. Pabst und Baron R. von Toll (Reval: Kluge und Ströhm, 1861), 4–5.

⁹⁵ KA, Arvi Korhosen kokoelma 21.

selle üle, et Erik XIV ei olnud nõudnud linnavärvate võtmeid, vaid lubas linnal pidada neid edaspidigi enda käes, kuigi oli nõudnud neid oma pealinnalt Stockholmilt.⁹⁶

Rüütlike ja Tallinna linna delegatsioon viibis Stockholmis veel kogu hilissuve. 20. augustil 1561 jagas kuningas tallinlastele vürstlikud autasud hõbeda ja raha näol nende truuduse eest. Sellega seoses koostati ka saadikute nimekiri, kust selgus, et kohal oli kokku seitse rüütlit ja viis bürgerit, kes kokku said soliidse summa – 49 000 taalrit kas siis Bergslageni toorhõbedas või sellest vermitud hõbemüntidena. Nimekirjast ilmneb, et delegatsioon oli hästi kokku pandud, sest neil oli kaasas ka oma sekretär ja vaimulik.⁹⁷ Kuninga heldus (*liberalitas*) oli üks vürstlikke omadusi, mida peapiiskop oli nõudnud oma kroonimisjutluses. Kuid et Laurentius Petri oli samas seoses rääkinud ka vältimatust kokkuhoiust, selle oli Erik XIV täiesti unustanud.⁹⁸

Kõigest hoolimata jäi tallinlaste jaoks mingil määral lahtiseks küsimus tiitlitest. Erik XIV nimetati aastatel 1561–62 kord tiitliga *Landesfurst und Herrn*, kord kasutati jälle vormi *Herrn für Lifflandt, Unsern Allergnedigsten Könige, und Landesherrn*.⁹⁹ Vormi hertsog – *dux* – ei kasutatud. *Landesfurst* viitab sellele, et tallinlastel oli veel kõrgem isand – *Reichsfurst* ehk Saksa-Rooma keiser.

Kuningas täiendas rüütelkonnale antud avalikku kirja 6. detsembril 1561 Linköpingis antud mandaadiga, kus keelati kohelda talupoegi ebakristlikult ja julmalt lüües (*mit unchristlichen greulichen schlegenn*) ja nõuti, et sellisest ebakristlikust ja türanlikust käitumisest (*unchristlichenn tirannischen scheffe*) loobutaks täiesti, sest see oli Jumala, heade kommete ja loomuliku õiguse (*Godt, den gutten sitten und der naturlichen billigkeit*) vastane. See viiks vaid selleni, et rahvas läheks üle moskoviitide poole. Kui türannia ei lõpe, võtab kuningas läänistused tagasi.¹⁰⁰ See oli juba teine Eesti talupoegade kohta käiv määrus, mida Erik XIV oli andnud. Selle oli ellu kutsunud Klas Kristersson Horni kiri 31. juulist 1561, kus nõunik oli palunud, et kuningas avaldaks teatud artiklid sellel teemal. Kuninglikud kirjad ei mõjunud. Seda näitab, et Horn tuli teema juurde tagasi 14. juulil 1562, kaevates,

⁹⁶ SRA, Livonica II:666: Städer och köpingar (kokkuvõte kolme Rootsi saadiku reisist 1561).

⁹⁷ SRA, Kungliga arkiv 13. Erik XIV:s kröning: “The Fremmande Herrers förähring Actum Stockholm 1561 d. 20 Aug.”

⁹⁸ Grundberg, *Ceremonieras makt*, 89.

⁹⁹ Harju- ja Virumaa rüütlike kirju vt SRA, Livonica II:6. Adeln i Estland till Kungl. Maj:t 1561–1611.

¹⁰⁰ *Sverges traktater*, 339–340.

et maa aadlikud “tahaksid valitseda nii nagu enne ja kasutada talupoegade vastu vägivalda [...], mis on nii ebakristlik kui ka kurb nii kuulda kui välja kannatada” (*som tilförende härska och bruke våld med deras bönder [...] vilket är både okristligt och förbarmeligt att höre och lida*). Aadel arvas, et selline käitumine kuulus “nende õiguste, privileegide ja vanade kommete juurde” (*deras rätt, privilegier och gamla vanor*).¹⁰¹

Riigi laiendamise üldised põhjused

Rootsi suurriigi sünni põhjuste üle on eri maade ajaloouurijate vahel peetud juba umbes 150 aastat elavat diskussiooni, mida alustas riigiarhivaar Claes Theodor Odhner 1875. aastal. Kõige paremad ja moodsad kokkuvõtted sellest diskussioonist on kirjutanud Stefan Troebst ja Nils Erik Villstrand.¹⁰² Uue koguteose *Eesti ajalugu* kolmas osa ei käsitle seda probleematikat ja sellel teemal on eesti keeles võtta vaid Enn Küngi poleemilises vaimus kirjutatud lühike arvamus.¹⁰³ Seega on põhjust asetada ajaloolaste erinevad seletused Rootsi historiograafia üldisesse konteksti. Ajaloo uurimine Rootsis on liikunud ideaajaloo suunast vähehaaval erinevate materialistlike suundade poole, mis olid valitsevad juba 1960. aastatel. Arengu mootoriks oli 20. sajandi alguses sündinud Weibulli n-ö allikakriitiline koolkond, mis analüüsis täpselt allikaid ja suunas tähelepanu poliitiliselt ajaloolt majandusajaloole ning ühiskonna sisemistele nähtustele ja võimusuhetele.¹⁰⁴ Alles 20. sajandi lõpul on ajalooline materialism leidnud ka mõningaid vastuvaidlejaid. Suurriigi laienemise seletustest kaks tähtsamat järgivad sama loogikat. Esimese järgi tulenes laienemine julgeolekupoliitilistest põhjustest. Teise, veidi hilisema seletuse järgi oli põhjuseks katse kontrollida rahvusvahelist kaubandust Läänemerel. Rootsi reagee-

¹⁰¹ Aadlike mitmeleheküljeline vastus Erik XIV süüdistustele on dateeritud alles 10. juulil 1562. SRA, Livonica II:36: Adeln i Estland till Kungl.Maj:t 1561–1611. Vt ka Kari Tarkiainen, Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet: Estlands svenska historia 1561–1710*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 778 (Helsingfors och Stockholm: Svenska litteratursällskapet & Atlantis, 2013), 49.

¹⁰² Stefan Troebst, “The Attman-Roberts debate on the mercantile background to Swedish empire-building”, *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, hrsg. von Aleksander Loit, Studia Baltica Stockholmiensia 11, Acta Universitatis Stockholmiensis (Stockholm: Stockholms universitet, 1993), 33–52 ja Nils Erik Villstrand, *Norstedts Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm: Norstedt, 2011), 141–148. Ka Enn Küng on tutvustanud seda kaubandusajaloolist diskussiooni oma uurimuses Enn Küng, “Rootsi unistus Venemaa turust 16.–17. sajandil”, *Tuna*, 3 (2000), 22–29.

¹⁰³ Küng, “Käsitlus Rootsi võimu ajajärgust Eestis”, 1495–1496.

¹⁰⁴ Rootsi ajaloouurimise üldise arengu kohta vt Kari Tarkiainen, “Ajaloोकäsitlus Rootsis ja Soomes käesoleval sajandil”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (1999), 9–22.

ris erinevatele ohtudele, vallutades neid maid, kustkaudu teda oleks saanud ahistada. Ohustajad vahetusid (Taani, Poola, Venemaa, keiser), kuid ohutunne püsis ja see oli suunatud eriti Rootsi rahvusliku ideoloogia – luterluse vastu. Teise, kaubanduspoliitilise või merkantiilse seletusmudeli kohaselt tahtis Rootsi saada tulu tema maad riivavast kaubandusest lääne ja ida vahel. Kontroll tähtsate sadamate üle võimaldaks Rootsi riigikassat täita tollimaksudega. Nii julgeoleku- kui ka kaubanduspoliitikas põhjustas Rootsi tegevus doominoefekti, mille tulemusena leidis 1660. aastatel aset Läänemere hõlvamine Rootsi poolt – *dominium maris Baltici*. Julgeoleku- ja kaubanduspoliitiliste selgituste võrdlemisel on raskus selles, et infot nende kohta leiab väga erinevatest allikatest. Julgeolekust räägiti rõhutatult propagandas, kaubanduspoliitikast aga suletud uste taga nõupidamistel või märgukirjades.

Esineb ka muid tõlgendusi. Üks nendest rajaneb sõjariigi (*militärstaaten*) mõistele ja loogikale. Selle esindajad peavad ajastu peamiseks teguriks kuninga ja aadlkonna omavahelist võistlust. Mõlemad tahtsid saada endale talupoegade makse (n-ö *feodalröntan*). Aadelkond kui sõdiv seisus sai sõdadest kasu ja tahtis saada uusi maid vallutatud aladelt.

Veel ühe, võrdlemisi vähe levinud seletuse järgi viis ajastu juhtiv au mõiste sõdadeni. Peamine tegur oli riikide prestiiži suurendamine. Vallutatud maad lisati valitseja tiitlile ja võidukate lahingute nimed kirjutati rügementide lippudele. Eesti uurijate seas on seda vaatenurka rõhutanud eelkõige Margus Laidre.¹⁰⁵ Selle käsitluse kohta võib aga küsida, kas saab retoorikale (kui on jutuks au) anda liiga suurt tähendust. Siiski on arvatud, et näiteks Venemaa laienemise Liivimaale ajendas kõigepealt just taotlus tõsta oma staatust, sest riigi eesmärgiks ei olnud 16. sajandil avada akent Euroopasse, nagu hiljem ehk alles 18. sajandil öeldi.¹⁰⁶ See käsitlus, et Venemaale oli tähtis ainult au, mitte moderniseerumine Lääne-Euroopa moodi, põhineb Vene 16. sajandi propagandal. Praktikas muidugi aken avati – Narva vallutamise 1558. aastal ja suuremahulise kaubanduse suunamisega sinna. On ka selge, et au mõiste (häbi antipoodina) aeglustas Tallinna alistumist Rootsile, kui saadikud pidid ootama tallinlaste au pärast tehtud ürituse järele tühistada varasem vanne ordumeistri juures.

Lisaks on põhjusena esitatud ka juhuse osa Rootsi suurriigi sünnis. Selle käsitluse järgi ei saanud suurriiki loomist ette planeerida, vaid riigi kasv oli tagajärjeks nendele soodsatele juhusetele, mida valitsejad üksteise

¹⁰⁵ Laidre, *Domus belli*, 14–16.

¹⁰⁶ Vt eriti Norbert Angermann, *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*, hrsg. von Richard Breyer, Marburger Ostseeforschungen, 32 (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1972).

järele oma kasuks pöörasid. Briti impeerium oli sündinud hajameelsusest, öeldakse tabavalt.¹⁰⁷ Kuid kui peapõhjuseks peetakse juhust, tähendab see, et ajaloolane loobub täielikult otsimast lõplikke või põhjuslikke seletusi suurtele arengutele.

Põhjuste loetelu ei ole täielik, kui siia ei liideta kirjeldust Rootsi riigi tugevusest naabritega võrreldes. Rootsi oli alates oma Kalmari unioonist vabanemisest 1523. aastal tõelises jõu tunnetamise seisundis. Riigil olid rikkalikud maavarad ja Gustav Vasa rakendas uusaegse keskvalitsuse tugevale maksustamisele. Rootsi ja Soome talupojad olid vabad, nad olid oma talude omanikud ja osalesid riigipäeval. Nendest võis koolitada löögivõimelisi ja sitkeid, kergesti täiendatavaid väeosasid, mis ei olnud ebausaldusväärsed ja kallid, nagu välismaalt värvatud palgasõdurid.

Rootsi naaberriigid, eriti ammune vaenlane Taani, olid palju nõrgemad feodaalsed ja vanaaegsed riiklikud moodustised. On väärt pidada Taanit Läänemere valitsejaks, sest kuigi Taani territooriumid blokeerisid omal moel Rootsit (Norra, Läänemere suured saared), ei suutnud see ohustada Rootsi südant, kõige rohkem võis ta sulgeda Rootsi kõige läänepoolsema sadama Älvsborgi Götajõe suudmes.¹⁰⁸ Kardetav oli vaid võimalus Taani ja Venemaa liiduks, mis oli aset leidnud juba mitu korda ja ähvardas taas juhtuda 1550. ja 1560. aastatel, Tallinna liitmise ajal. Taani ja Venemaa liit oli Rootsi jaoks elu ja surma küsimus.

Mis on siis siinse kirjutaja seisukoht Rootsi suurriigiks saamise põhjusi uurides? Ühte põhjust on raske teisele eelistada, vaadelda tuleks nende tervikut. Aluseks võiks võtta modernsete riigi- ja majandusteadlaste ning tehnikaajaloolaste poolt kasutatava kompleksusteooria.¹⁰⁹ Selle põhisisuks on oletus, et süsteemi kujunemist mõjutanud varasemad valikud määravad valikuid tulevikus. Muutused ei toimu vabalt ja tühjalt kohalt, millesel seisukohal on peamiselt kaose- ja katastroofiteooriad, vaid võimalused on piiratud varem toimunu poolt. Kui mingi arengukulg on jõudnud muutumis- ehk nn bifurkatsioonipunkti, siis ei ole võimalusi piiramatult, vaid otsuste tegija teeb valiku nende hulgast oma piiratud kogemuse põh-

¹⁰⁷ Villstrand, *Norstedts Sveriges historia*, 147.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 146–147.

¹⁰⁹ Eve Mitleton-Kelly, “Ten principles of complexity and enabling infrastructures”, *Complex systems and evolutionary perspectives on organisations: the application of complexity theory to organisations*, ed. by Eve Mitleton-Kelly (Pergamon, 2003), 23–50; Lasse Peltonen, “Paikallisen hallintatavan polkuriippuvuus: Tampereen aseveliakselin tie rintamalta regiimiksi”, *Yhdyskuntasuunnittelu*, 3–4, (2004), 30–51, <<http://www.yss.fi/Peltonen.pdf>> (5.04.2016); Sanna Turoma, “Imperiaalisen ajattelun paluu Venäjälle ja Venäjä-tutkimukseen”, *Venäjänpalatsissa ja kaduilla*, toim. Markku Kivinen & Leena Vähäkylä (Helsinki: Siltala, 2015), 238.

jalt. Nii tekib nn rajasõltuvus, mis on kompleksusteooria keskne mõiste. Rootsi suurriigi sünd ja areng on oivaline näide selle teooria kehtivusest ajaloo vallas. Eri teguritest on kord üks, kord teine avaldanud kõige suuremat mõju, kuid ka kõik ülejäänud on siiski olnud taustal olemas.

Tallinn põhja poolt vaadatuna

Esimene samm suurriigi sünnis, Tallinna ja selle tagamaade liitmine, oli unikaalne sündmus, millel olid mitmed erinevad põhjused ja mis määras paljuski järgnevate sammude suuna.

Sündmuse unikaalne iseloom johtus osaliselt Tallinnast endast. Linna on enamasti vaadeldud lääne või ida suunast, kuid olemas on ka põhjapoolne vaatenurk. Tallinn oli etniliselt, majanduslikult ja ühise vaenlase kuvandi kaudu väga lähedane Rootsile. Ükski teine hiljem liidetud territoorium ei ole niisugune. Vaatleme esiteks etnilist dimensiooni.

Tähelepanuväärne osa tallinlastest olid rootslased. Aastatest 1409–38 pärit oleva bürgerite nimekirja järgi oli linnas 506 bürgerit, kellest kokku 57 ehk 11 protsenti olid rootslased. Ühes teises samast ajast pärit olevas allikas on rootslaste osakaal veelgi kõrgem, 24 protsenti, ja linna raad kirjutas 1514. aastal, et kolmandik Tallinna elanikest olid rootslased.¹¹⁰ Aastast 1538 pärit olev maksuloend peab viiendikku loetletud tallinlastest rootslasteks.¹¹¹ Küllap oli peaosas Tallinna rootslasteks arvatud elanikkonnast pärit Eesti rannarootslaste hulgast või Soome rootsikeelsest rannikurahvast, kuid nende seas oli ka emamaalt tulnud isikuid. Rootslased olid üldiselt madalamast seisusest rahvas, kaupmehed ja käsitöölised, vahest ka vaimulikud, kelle lojaalsus Rootsile oli 1561. aasta sündmustes tähelepanuväärne. Tallinna rootslaste seas oli juba varakult kiriklikku tegevust. Kui Liivimaa kriis 1558. aastal algas, oli rootsi kaplanina Mihkli koguduses ametis pastor nimega Olaus (Oluff) Andrae, kelle mõned kirjad kellelegi Jacob Henrikssonile (arvatavasti Hästesko) on säilinud.¹¹² Oma kirjas 31. märtsist 1558 kirjeldab Olaus hirmunud toonil venelaste rünnakut Liivimaale ja nende

¹¹⁰ Paul Johansen, *Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 74 (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951), 22, 122.

¹¹¹ Brüggemann, Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 52.

¹¹² Vaimulike kõige uuemas matriklis tuleb Olaus Andraed otsida nime *Suecus* (rootslane) alt, mis muidugi ei ole õige, sest *Suecus* ei ole nimi, vaid päritolust kõnelev atribuut, vt Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525-1885: Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikud 1525-1885*, 2. raamat (Tallinn: Aarma Maja, 2007), 261.

suurt julmust eriti naiste ja laste suhtes.¹¹³ Järgmine, 15. aprillil dateeritud aruanne on eriti tähtis.¹¹⁴ Seal kirjutab pastor, et kui Gustav Vasa või keegi tema poegadest koputaks (*klappede opå*) vaid tasakesi Tallinna väravale, poleks kedagi, kes rõõmuga ei tunnistaks teda oma valitsejaks. Kiri jätkub paatosliku pildiga sellest, kuidas saksa aadel on kogu aeg vaest rahvast kägistanud ja muutnud nad orjadeks (*till trälle folck*), sellepärast tahaksid eestlased (*Estherna*) ka maakohtades sakslaste ja venelaste asemel oma valitsejateks rootslasi. Aruandes, kus haruldasel kombel on sõnaga “eestlased” märgitud vaid maarahvast, on tugev sotsiaalne alatoon. On väga tõenäoline, et Olaus Andrae kirjade sarnaseid teateid tuli teisteltki Rootsi võimu pooldajatelt.

Kuid lisaks rootsikeelsele rahvastikule Tallinnas oli Rootsil linnaga ka tihe kaubavahetus, nii hansakaubanduse vormis kui ka muidu. See puudutas eriti riigi idaosa Soomet.¹¹⁵ Seal oli vähe linnu ning eksport-import kasutas paljuski talupoegade purjekaid. Põhjalahe ranniku ja Ahvenamaa talupojad purjetasid igal aastal Stockholmi, Soome lahe äärest aga Tallinna. Purjetamine sai toimuda kevadel ja sügisel (suvel takistasid põllutööd talupoegadel reisida). Stockholmis, mille olukorda tuntakse paremini, kogunes tolliaruannete järgi aastatel 1556–1622 igal suvehoojal sadu merepaate Soomest, nende päritolu, kapteneid, lasti ja nende poolt makstud tolle tuntakse üksikasjalikult.¹¹⁶ Sama suur hulk soome talupoegade paate saabus Hankoniemi ja Koivisto vahelt igal aastal Tallinna. Lastina vedasid need Soome saadusi, eriti kala ja võid, ning pöördusid tagasi Kesk-Euroopa tarbekaupade, soola ja viljaga. See kaubavahetus, mida tuntakse halvemini, seostus Tallinnas selgesti ka Euroopa suure idakaubandusega. Talupoegadel olid Tallinnas oma kindlad kaupmehed, kes neid majutasid ja kellele sageli ka võlgu oldi.¹¹⁷ Soomet iseloomustas 16. ja 17. sajandil suur väljaränne. Talupoegadest paadimehed (ka kaluripaadid) vedasid väljarändajaid nii

¹¹³ Carl Schirren, *Quellen zur Geschichte*, Bd. 2 (Reval, 1862), 156–158.

¹¹⁴ *Ibid.*, 184–185.

¹¹⁵ Soome ja Tallinna suhete kohta vt Seppo Aalto, “The significance of Tallinn and Livonia to Helsinki in 1550–1600”, *Vana Tallinn*, XXIV (XXVIII) (2013), 58–83 ja selles mainitud kirjandus.

¹¹⁶ Nils Friberg, *Stockholm i bottniska farvatten: Stockholms bottniska handelfält under senmedeltiden och Gustav Vasa: en historisk-geografisk studie*, medarbetare Inga Friberg, Stockholmsmonografier, 53 (Stockholm: Stockholms stad, 1953).

¹¹⁷ Gunvor Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken: kustbors handel och sjöfart under medeltiden och äldsta Wasatid*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 369 (Helsingfors: SLS, 1959).

Stockholmi kui ka Tallinna.¹¹⁸ Idasoomlastest sisserändajatega koos levis sel ajal Liivimaale näiteks okasmetsade alepõllundus.¹¹⁹ Talupoegade purjesõidud Soome ja Tallinna vahel olid ajuti keelatud ja selle takistamiseks rajas Gustav Vasa 1550. aastal Soome lahe põhjakaldale uue linna – Helsingi.¹²⁰ Ka Helsingi pürgis Tallinnaga võrreldavale positsioonile ida ja lääne transiitkaubanduse keskusena, kuid tulemuseta.

Tervikuna oli Tallinna majanduslik tähendus Rootsi riigi idaosale väga suur. See ilmnis Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal (1563–70), kui merelaHINGUD Soome lahel katkestasid kaubavahetuse, mille tulemusel tekkis Soomes soolapuudus ning muutus keeruliseks toiduainete säilitamine.

Tallinn oli seotud riigi idaosaga ka vaimsete sidemete kaudu. Reformatsioon levis Soome just Liivimaa kaudu. Tartust saabunud Viiburi lossijutustaja Johannes Blocki tähendus soome usupuhastajale Mikael Agricolale on avastatud alles hiljuti.¹²¹ Rootsi idaosaga ja Tallinna mitmekülgne kokkukuuluvus oli nii ilmne, et välismaalased võisid pidada neid maid juba üheks tervikuks. Nii sooritas näiteks Ivan IV teenistuses olnud tatarlaste sõjasalk Tallinna piiramise ajal 1577 sõjaretke üle jäätunud merelahe Uusimaale, hävitades Inkoo ja Porvoo vahelise ranniku külad ja seletas pärast, et see rünnak oli õiguspärane, sest Soome on allutatud Tallinnale. Seletus oli tarvilik, sest riigi põhjapoolsel idapiiril pidi olema Rootsi ja Venemaa vahel relvarahu, mida Ivani sõdurid rikkusid.¹²²

See tähelepanek viib küsimuseni, kas oht Tallinna sattumisest võõra suurriigi saagiks oli tõesti põhjuseks Erik XIV ettevõtmisele. Kõigepealt on tähtis märgata, et ohtlik suurriik sai olla vaid Moskva – Liivimaa ja Rootsi ühine, sõjakas ja laienemishimuline naaber. Kõik Rootsi poole seletused sündmuste käigust räägivad ühte ja sama – rootslased tulid Tallinnale appi nimelt tõrjuma venelaste rünnakut. 1561. aasta juunikuu avalike kirjade kirjutaja (arvatavasti Herman Bruser) teatas, et “moskvalane, julm ja verehimuline ristirahva vaenlane on kohutavalt ja armutult nüüd juba neli aastat hävitanud” Liivimaad¹²³ või et “ühine ristiusu pärisvaenlane,

¹¹⁸ Mauno Jokipii, “Satakunnan laivanrakennuksesta ja maalaispurjehduksesta 1500–1600–luvuilla”, *Studia Historica Jyväskylänensia*, 9 (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1972), 39.

¹¹⁹ Ülle Tarkiainen, “Aletamine maastikukujunduse- ja kultuuritegurina Põhja-Euroopas ja Eestis”, *Tuna*, 1 (2014), 6–25.

¹²⁰ Seppo Aalto, *Sotakaupunki: Helsingin Vanhankaupungin historia 1550–1639* (Helsinki: Otava, 2012), 22–25.

¹²¹ Simo Heininen, *Mikael Agricola: elämä ja teokset* (Helsinki: Edita, 2007), 36–39.

¹²² Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota: vuosien 1570 ja 1590 välinen aika*, *Historiallisia Tutkimuksia*, 1 (Helsinki: SHS, 1918–1919), 169–170.

¹²³ *Sverges traktater*, 329.

moskvalane, on nüüd mõned aastad sõdinud, kohutavalt hävitanud ja rüüstanud maad ja talle ei ole hakatud vastu”.¹²⁴ 1561. aasta augustikuust pärit kuninga ratifikatsioonides on nende autor (arvatavasti Gerhardus Wilhelmus) jälle kirjutanud, et “Moskva suurvürst on nüüd neli aastat rüüstanud ja hävitanud” Liivimaad, “röövides, mõrvates ja põletades”¹²⁵ ja et “kogu kristlaskond peab ärkama, et Tallinna linn ei satuks suurvürsti kätte ja et ta ei saaks niimoodi kätte võtit, mille kaudu pääseb meie kuningriiki ja meie maakondadesse, nagu ka teistesse ümberkaudsetesse kuningriikidesse, hertsogkondadesse ja riikidesse”.¹²⁶

On peaaegu kindel, et Venemaa ohu esile tõstmine ei olnud kombeks vaid teise poole meelitamiseks, vaid oligi Rootsi vaatenurk. Idapiiri taga olev Venemaa oli keskajal koosnenud Novgorodi ja Pihkva vürstiriikidest, kus ei olnud mujal Venemaal tuntavat tatari mõju ja sellepärast ei erinenud need riigid väga palju läänest. Liivimaal ja Soomes peetud keskaegsed piirisõjad olid enamasti alguse saanud asustuskonfliktidest ning hävitamine, põletamine, tapmine ja orjade võtmine olid osa kohalikust väikesemõõdulisest, kuid jätkuvast sõjatradsioonist.¹²⁷ Viimane sellelaadne jõukatsumine Rootsi ja Venemaa vahel oli Gustav Vasa Vene-sõda 1555–57, mis tõusis piiritulist riikidevahelise võitluse tasemele.¹²⁸ Kuid Moskva poolt läbi viidud Novgorodi likvideerimine 1478. aastal tähendas, et nii Rootsil kui Liivimaal oli 15. sajandi lõpust alates vastas hoopis teistmoodi vaenlane kui varem. Moskva käitus Ivan III ja Ivan IV ajal suurriigi kombel, rõhutas tsaari nime ning riigi sümboolika kaudu Rooma traditsiooni ja esines Bütsantsist pärineva idakristluse ainukese, kuid seda kindlama kaitsjana. 16. sajandi alguses hakkas läänemaades liikuma narratiiv, kus Venemaad võrreldakse Türgiga, idast ähvardava võõrausulise ja autoritatiivse suurriigiga, mis ohustas kogu Euroopat. See vaateviis avaldus esimest korda Kölnis 1507 või 1508 ilmunud, tõenäoliselt Christian Bomhoweri poolt kirjutatud raamatus, mis oli mõeldud Plettenbergi sõja järel indulgentside müügi laiendamiseks ja milles võib näha liivimaaliku russofoobia varajast algust.¹²⁹ Liivi sõja ajal levitasid sellised väljaanded lääne poole – enamasti

¹²⁴ *Sverges traktater*, 341.

¹²⁵ *Ibid.*, 334.

¹²⁶ *Ibid.*, 345.

¹²⁷ Aleksandr Filjuškin, “Kui kaua kestis Liivi sõda?”, *Tuna*, 4 (2015), 6.

¹²⁸ Vt selle kohta *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557*, toim. Kari Tarkiainen, venäläiset asiakirjat suomentaneet ja kommentoineet Gennadi Kovalenko ja Nina Kovalenka, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 1104 (Helsinki: SKS, 2007).

¹²⁹ *Eynne Schonne Hystorie van vnderlyken geschefften der heren tho Lyfflandh myt den Rüssen unde tartaren*, hrsg. und erläutert von C. Schirren, Archiv für Geschichte Liv-, Est- und Curlands, VIII (Reval: Laakmann, 1861).

lendlehtede ja pamflettide (umbes 60 tükki 16. sajandil) vormis – justnimelt Liivimaalt pärinevat peaaegu apokalüptilist Venemaa-pilti.¹³⁰ Sinna punuti sisse ka islami oht, sest Ivan IV vägedes teeninud hirmutavad tatarlased ei olnud vastu võtnud ristiusku.

Lisaks ohule oli Venemaast siiski olnud kaua aega võimalik saada ka majanduslikku kasu. Venemaa-kaubanduse täielik peatamine Tallinnas oli linnale sama raske löök nagu venelaste tulek ümbritsevaid maakondi hävitama. Just kaubanduse tähtsusest räägib see, et Rootsi saadikud olid vahepeal juba leppimas ainult Tallinna linna (all-linna) ülevõtmisega ja nägid tagamaade valitsemist pigem koormana. Klas Kristersson Horn oli käsknikuna Viiburis toime pannud väikese ime – pööranud kaubavahe- tuse lühikeseks ajaks sellesse Soome piirilinna. Kui vaadelda Rootsi saa- mist suurriigiks kaubavahetuse kaudu, siis algabki laienemise aeg tege- likult juba Viiburist 1557.–58., mitte Tallinnast 1561. aastal, nagu üldiselt arvatakse. Kui Tallinn oma tagamaadega oli liidetud Rootsiiga, saatis Erik XIV oma uuele saadikule Londonis Nils Gyllenstiernale kirja, kus ta kiitis seda saavutust ja tahtis, et sellest räägitaks Inglismaal.¹³¹

Kaubanduse aspekt selgitab Tallinna soovi lisada oma esindajad suurde saatkonda, mis läks 1561. aasta kevadel Stockholmist läbi Soome Moskvasse. Tallinlased soovisid – peale Venemaa rahumeelse nõustumise nende kuu- lumisega Rootsi alla – veel ka lepingut, mis taastaks nende õiguse tegeleda transiitkaubandusega. Rootsipoolsetest lubadustest oli vahest tähtsaim see, et kuningas Erik XIV oli lubanud sulgeda kaubavahetuse Narvas ja anda idakaubanduse monopol tagasi Tallinnale ja Viiburile. Sel eesmärgil kaa- perdasid rootslased välismaiseid laevu, mis olid teel Narva. Kaaperdamine Narva vetel oligi tulemuslik, kuid see viis suure sõjani.¹³² Meresõja Taani ja Lüübecki vastu pidanud Klas Kristersson ning Hans Larsson Björnram olid pidanud läbirääkimisi Tallinnaga ja nemad pandi täide viima lubadust, et kaubavahetus siirdub Tallinna. Horn tõsteti hiljem vabahärraks, riiginõu- nikuks ja suuradmiraliks ja Björnram sai madalamaks admiraliks. Horni kasutati vaid lühikest aega uute maade valitsejana (alamkäsknikuna), kuid hiljem määrati ta tegutsema Tallinnas antud lubaduste täitmisel.

¹³⁰ Filjuškin, “Kui kaua kestis Liivi sõda?”, 10.

¹³¹ Andersson, *Erik XIV*, 76.

¹³² Kaaperdamise kohta on säilinud mahukas Rootsi krooni ja tallinlaste kirjavahetus, vt SRA, Skrivelser till konungen. Erik XIV:s tid. Brev rörande Narvafarten.

Järeldused

Kui me räägime Tallinna liitmisest Rootsiga 1561. aastal, siis keskne tege-lane siin on kuningas Erik XIV. Just tema tegi lõplikud otsused. Kahtlustav Gustav Vasa oli tulemuslikult takistanud kõiki üritusi ajada Soome lahe lõunakaldal aktiivset poliitikat. Ta pidas neid seiklusteks, mis ei saanud kaasa tuua midagi head. Uus kuningas Erik XIV päris Liivimaa poliitika oma vennalt hertsog Johanilt, kuid praktiseeris seda hoopis teistsuguses vaimus.

Värskelt avatud mereteel Inglismaalt Valgele merele, kust edasi viisid jõed kuni Kaspia mereni ja Pärsia väravateni, muutis kaubateede mars-ruute. Pole vale väita, et Richard Chancellori reis 1553. aastal Jäämere kaudu Venemaale oli üks ajend Tallinna liitmisele Rootsiga 1561. Maadeavastuste ajajärgul tuleb sündmuste põhjusi otsida sageli geograafiast.

Klas Kristersson Horn oli sobiv läbirääkija Tallinnaga. Tema vapp ja sellega seotud perekonnanimi olid Tallinnas tuttavad, sest tema onu oli pidanud hertsog Johani käsul ettevalmistavaid läbirääkimisi. Probleemiks olid kohalike korporatsioonide privileegid, mis siiski kiideti ilma kauplemiseta heaks sellistena, nagu need olid. Väga tähelepanuväärne on Erik XIV idee, et eesti talupoegadele tuleb anda samad õigused nagu Soomes. On huvitav, et Rootsi esindajad tahtsid edaspidi teha uue provintsi nimelt Soome, mitte emamaa sarnaseks. Tallinn liitus loomulikult Soome lahe maailma, teisiti kui hiljem Rootsiga liidetud territooriumid.

Tallinna ühendamises esinevad väga selgesti suurriigi varasemast aren-gust johtuvad erinevad aspektid, nagu näiteks püüd turvalisuse poole, mer-kantiilne ekspansionism, au ja staatuse tähtsustamine, vahest mingil määral ka Rootsi (ja eriti selle idaosa) aadliseisuse soov sõjaliste projektide järele. Need osised paistavad välja teatud olukordade ja inimeste puhul. Erik XIV jaoks oli tähtsaim saada jalg maha Läänemere teisel kaldal kaubavahetuse pärast. Ta jätkas oma tegevust kaubandussuunal, kehtestades Narva linna vastu blokaadi, kuigi kinnitas samal ajal oma sõprust Venemaa vastu.

Harju-Viru rüütelkonna, Järvamaa aadli ja Tallinna linna liitmine Rootsiga aastal 1561. sündis viimasel hetkel, kui teised maad olid juba kohal orduriiki jagamas. Liitmise eeldus oli valitseja vahetus Rootsis. Erik XIV poolt saadetud saatkond pööras paari kuuga kõigepealt Tallinna linna ja siis Harju- ja Virumaa rüütelkonna ja Järvamaa aadli poole, kusjuures viimasena mainitud rühm oli eriti innukas. Liitumisele Rootsiga oli tähe-lepandavalt palju poolehoidjaid rahva seas. See seik eristas juhtunu hili-sematest Rootsi laienemistest. Ühinemine edenes astmeliselt niiviisi, et kõigepealt korraldati Harju- ja Virumaa rüütelkonna, Järvamaa aadli ja

Tallinna linna üldkoosolekul aklamatsiooniga hääletus, siis lepidi kokku saadikute avalike kirjade ja neis antavate lubaduste asjus ning lõpuks valiti kahel erinevate seisuste koosolekul 4. ja 6. juunil 1561 Erik XIV kuningaks ja anti talle truudusvanne. Valitsejakinnitus jäi hilisemaks ja anti pärast kroonimist Stockholmis. See toimus erilise sündmusena Rootsisis. Kuningal ei olnud mingeid võimupiiranguid, kuid ta lubas austada oma uute alamate õigusi Eestimaal.

Samas tuleb silmas pidada, et Rootsi riigipäev oli kuningale andnud juba 1560. aasta kevadel volitused hankida platsdarm Liivimaal. Tallinnas peetud koosolekuid ei saa pidada maapäevadeks, sest need olid korraldatud vabas vormis. Seisukohtade kujundamine oli Tallinnas vaba, nii hääletamisel kui ka tülides. Raha kasutati igal pool päris palju, seda laenati nii äraostmiseks kui kingitusteks.

Ühinemise põhjustena võib esitada laia spektri, mis kordub teistes suurriigi sünni mõjutavates elementides. Sündmuste kulu seletamiseks sobib kõige paremini modernne komplekssusteooria ja sellesse sisalduv rajasõltuvuse mõiste. Ühtegi põhjust ei saa täiesti kindlalt teistest ettepoole asetada. Aga et kuningas mõtles kõigepealt Tallinna kaubandusest tõusvale kasule, on tõsiasi, mida peaks eriti arvesse võtma. Teisel kohal oli oma võimu rõhutamine.

Kokkuvõtlikult võib väita, et peamine põhjus liitumiseks oli selles, et Rootsi kuninga ja Tallinna linna huvid langesid kokku ja seda nii turvalisuse kui ka kaubandusküsimustes. Mõlemal oli sama eesmärk – valitseda Venemaa kaubavahetust ja teha Tallinnast jälle selle keskus. Sellepärast toimusid läbirääkimised nii soodsas vaimus ja kokkuleppe sündimine oli võrdlemisi lihtne.

ABSTRACT: *The capitulation of the town of Tallinn and the Harju-Viru knighthood to Sweden in 1561: forms and causes*

The subjugation of Northern Estonia to Swedish rule in 1561 is described in all general presentations of history, yet by and large, the course of events has not been traced in newer research. This period of history is very remarkable in three aspects. First of all, it was important for Sweden's political history because over the course of the subsequent hundred years, Sweden became a major power in the Baltic Sea region, in reference to which the expression *dominium maris Baltici* is used. Secondly, the events of 1561–62 were of local importance because they led to the demise of the State of the Livonian Order in Livonia, which also meant the end of the Middle Ages in that region. The third viewpoint concerning the effect of these events to constitutional law is perhaps even more important. They started the transformation of previously unitary Sweden into a European conglomerate state where in addition to the motherland, there were other distinctive parts with different rights, so called provinces.

Only a part of this chain of events will be examined in this study, namely the visit of the Swedish envoys Klas Kristersson Horn, Hans Larsson Björnram and Herman Bruser to Tallinn from March to June of 1561 and the events following this visit after the coronation of the king in Stockholm towards the end of the summer. There is abundant source material related to the deliberations (correspondence, presentations, documents verifying privileges, descriptions of oral conversations) and part of it has been published, but there are many loose ends in this material, first and foremost in regard to questions related to constitutional issues.

A completely new picture of the history of the birth of Sweden as a great power emerges as a result of the careful reading of the sources. Unlike later developments, to a great extent the initiative came from Tallinners themselves. Their vision was affected both by the fear of Russia and by the wish to use the opportunities offered by trade with the east. Complete concord prevailed in these matters between the Tallinners and Sweden's young king Erik XIV. The Harju-Viru knighthood and the nobility of Järvamaa followed the example of Tallinn's senior magistrates and town council.

The vote with acclamation that took place in Tallinn, where the participants chose "with hand and mouth" the king of Sweden as their ruler, was of central importance. This was followed by detailed consultations, where Horn, Björnram and Bruser in accordance with their authorisation agreed to the existing privileges of the corporations. Two separate "acts of recognition"

(*Huldigung*) took place in Tallinn on 4 and 6 June 1561, the content of which was typical in the case of the declaration of the sovereign as ruler. The central elements of these ceremonies were the oath of allegiance and the affirmation of the ruler, ecclesiastical ceremonies and various kinds of expressions of joy. After this, a delegation from the knighthood and the city travelled to Sweden, but they were late (perhaps for diplomatic reasons) for the king's coronation celebrations held in Uppsala in June of 1561. In this way they did not have to take the oath of allegiance the same way as the Swedes.

The final phase of the events took place in audiences with Erik XIV in Stockholm as well as its surrounding area. The promises and the written oaths taken in Tallinn were reviewed on the basis of Sweden's legal expertise and even though the Swedes were not always satisfied with them, the king affirmed them all the same. He was emphatically benevolent and even approved the privileges presented by the delegations without reading them, asking only whether there was not anything in them contrary to natural law. Thus the privileges of both the knighthood and the city were approved in Norrköping on 2 August 1561. The *Riksradet* (Council of the Realm) did not participate in making the final decisions and the king also did not request any recommendation from the *Riksdag* (Sweden's parliament). Instead, he relied on the permit that *Riksdag* had already granted to Gustav Vasa in the summer of 1560 "to set foot in Livonia".

The reason as seen from Sweden for incorporating Tallinn and its surrounding region was undoubtedly primarily mercantile. Several features of the policy of Erik XIV, and the selection of envoys (Horn and Björnram) from among persons who knew Russian trade the best, are indicative of this. Yet other reasons also had their effect, for instance state security and the ruler's ambition and vanity. On the whole, Sweden's path to becoming a great power can be explained on the basis of the complexity theory and especially the path dependence featured in this theory, where decision-making is limited to the path that has previously been selected. The distinctive feature of the events that took place in Tallinn was the fact that they had the strong support of the city's inhabitants and that very little military force was used, while on the other hand money was spent liberally to pay for both bribes and awards.

KEYWORDS: Estonian history, Swedish great power era, early modern period, crown and province, ceremonies, history of Tallinn.

KARI TARKIAINEN (b. 1938), Professor *honoris causa*, former national archivist of Finland.*

* Correspondence: Keijukaistenpolku 9 D 29, 00820 Helsinki, Finland. E-mail: kari.v.tarkiainen@gmail.com

